

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИСЛОМШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

(Ўқув қўлланма)

“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси

Тошкент – 2011

УДК

Мазкур ўқув қўлланма “Исломшунослик асослари” фанига бағишланган. Унда илк ислом тарихи, қуръоншунослик, ҳадисшунослик, фикҳ, тасаввуф, калом, диний бағрикенглик ва мутаассиблик ҳамда Ўзбекистонда виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар мавзулари ёритилган.

Ўқув қўлланма Тошкент ислом университети магистр ва талабаларига ўқув жараёнида фойдаланиш учун мўлжалланган.

Тузувчилар:

И. Бекмирзаев – тарих фанлари номзоди

А. Аллоқулов – ўқитувчи

Такризчилар:

Д. Раҳимжонов – тарих фанлари номзоди, доцент

Ш. Зиёдов – тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррир:

Қ. Зоҳидов – Тарих фанлари номзоди

Ушбу ўқув қўлланма Тошкент ислом университети Ўқув-методик кенгашининг 2011 йил _____ даги ва Илмий кенгашининг 2011 йил _____ даги мажлисида нашрга тавсия этилган.

Мундарижа

Кириш	5
1-боб. Ислоннинг илк даври тарихи	6
1.1. Қадимги Арабистондаги динлар	6
1.2. Макка тарихи ва илк Пайғамбарлик даври.....	8
1.3. Мадинага ҳижрат ва илк теократик давлатининг пайдо бўлиши.....	13
2-боб. Қуръоншунослик	24
2.1. Қуръон сура ва оятлари	24
2.2. Қуръони каримни жамланиш босқичлари.....	25
2.3. Қуръонда ақидавий, фикҳи масалаларни ёритилиши.....	27
3-боб. Ҳадисшунослик	30
3.1. Ҳадислар ва улар ҳақидаги фикрларни вужудга келиши	30
3.2. Ҳадис илмларининг ривожланиш босқичлари.....	32
3.3. Ҳадисларни илм сифатида шаклланиши	35
3.4. Ҳадис илми ривожи	41
4-боб. Ақидавий таълимотлар ва ғоявий оқимлар	44
4.1. Калом илмининг юзага келиши.....	44
4.2. Калом илмининг Мовароуннаҳрдаги ривожи	45
4.3. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг илмий мероси.....	48
5-боб. Фикҳ мактаблари	52
5.1. Ислон ҳуқуқида ижтиҳод ва фикҳий мактабларнинг пайдо бўлиш сабаблари	52
5.2. Ҳанафий фикҳ мактаби.....	54
5.3. Шофиъий фикҳ мактаби	56
5.4. Моликий фикҳ мактаби	59
5.5. Ҳанбалий фикҳ мактаби	61
5.6. Шиалик фикҳ мактаби	63
6-боб. Тасаввуф	72
6.1. Тасаввуф таълимотининг вужудга келиши	72
6.2. Марказий Осиё тасаввуф мактаблари.....	74
6.3. Тасаввуфга оид тушунчалар: ҳол, фано, бақо, кашф, илҳом, зовия ва хонақоҳлар.....	76

7-боб. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик	82
7.1. Бағрикенгликнинг ижтимоий-тарихий моҳияти	82
7.2. Диний бағрикенгликнинг мазмуни	85
7.3. Мутаассибликнинг ғайриинсоний моҳияти	86
8-боб. Ўзбекистонда виждон эркинлиги ва диний	
ташкилотлар	90
8.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси	
томонидан виждон эркинлигининг кафолатланиши	90
8.2. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тузиш	
шартлари	94
8.3. Диний экстремизм ва фундаментализм	99

КИРИШ

Миллий истиқлол ўзбек халқининг қадим ўтмишини, ислом дини, урф-одатлар ва тарихий анъаналарини аслидагидек, мафкуравий ақидаларсиз, холисона ўрганишни асосий вазифа этиб қўйди. Ҳозирги кунда ислом дини ва унинг тарихини ўрганишда жуда ноёб бўлган муҳим тарихий манбалар ва асарлар, жумладан, Қуръони карим, Имом Бухорий, Имом Термизийнинг ҳадис тўпламлари, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубро ҳикматлари, Бурҳониддин Марғиноний каби алломаларнинг инсонни етукликка чорловчи диний, маърифий, маданий, фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий асарлари ўзбек тилида чоп этилмоқда. Мустақилликдан кейин ислом дини ва унинг вужудга келиш тарихи, шариат ва унинг соҳалари хусусида кўплаб китоблар, илмий-оммабоп асарлар ва мақолалар яратилмоқда.

Ушбу қўлланма илк ислом тарихи, қуръон ва ҳадисларнинг жамланиш босқичлари, тасаввуф тариқатлари, ақида, калом, исломдаги фикҳий ва ақидавий мазҳаблар ҳамда диний бағрикенглик тамоилларига бағишланган. Ундан талабалар ўзларига ислом дини ҳақида бошланғич маълумотларни олишлари мумкин.

Ўқув қўлланмани яратишда университет профеесор-ўқитувчиларининг муайян мавзуга бағишланган монографиялари, ўқув қўлланмаларидан унумли фойдаланилди. Жумладан, профеесор А.А.Ҳасанов, Қ.Т.Зоҳидов (1-боб), А.Ғ.Абдуллаев (2-боб), Д.Раҳимжонов, Д.Муротов (3-боб), С.Оқилов (4-боб), И.Усмонов (6-боб), Ж.Нажмитдинов (7-8 боб)ларнинг дарслик, ўқув қўлланма ва маъруза матнларидан фойдаланилди.

Исломшунослик асослари ўқув қўлланмасини тайёрлашда талабаларнинг диний дунёқараши ва ҳис-туйғуларини ҳисобга олиб, мавзуларни ёритишда атеистик ёки мутаасибона талқиндан қочилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов асарларида илгари сурилган миллий истиқлол ғояси ва миллий қадриятларнинг асоси бўлмиш ислом динига нисбатан ҳурмат билан ёндашиш, динлараро бағрикенглик ҳақидаги фикр ва кўрсатмалари дастуруламал қилиб олинди.

1-БОБ. ИСЛОМНИНГ ИЛК ДАВРИ ТАРИХИ

1.1. Қадимги Арабистондаги динлар

Таянч иборалар: Арабистон ярим ороли, Каъба, ахборий, жоҳилия, ал-узза, мажус

Арабистон ярим оролининг катта қисмида ислом вужудга келгунга қадар кўп худолилик ҳукм суларди. Арабларнинг энг қадимги динлари жумласига тотемизм, фетишизм, анимизм ва ўтмиш аجدодларга сиғинишни киритиш мумкин.

Ибн ал-Калбийнинг “Китоб ал-Асном” асарида тилга олинган дастлабки 5 та санамнинг номи (Вадд, Сувоъ, Ёғус, Ёъук, Наср) Қуръонда ҳам зикр қилинган (Нух, 22-23). Уларнинг тасвири кўпчиликка маълум эди: Вадд – эркак киши, Сувоъ – аёл киши, Ёғус – шер, Ёъук – от ва Наср – бургут қиёфасида ифодаланарди. Қуръонда зикр қилинган энг қадимги санамлар жумласига Манот, Лот ва Узза ҳам киради (Нажм, 19). Жоҳилия арабларининг тасаввурида бу уччала санам ҳам аёл тасвиридаги худолар бўлган. Ибн ал-Калбийнинг айтишича, Манот ҳамма араблар учун мухтарам ҳисобланган. Геродотнинг кафолат беришича, Лот шимолий арабларнинг бош худоларидан бири бўлган. Тадмур маликаси Зебонинг ўғли Ваҳб ал-Лот (Лот инъоми) деб аталгани шунга ишора. Наботийлар Лотни ўзларининг пойтахти Петранинг “Она худоси” сифатида билганлар.

Қурайшийларнинг Каъба ичкарасига ва атрофига қўйилган санамлари орасида энг машҳури Ҳубал эди. У сердолик (қизил ярим қимматбаҳо тош)дан ўнг қўлсиз инсон шаклида ясалган бўлиб, қурайшийлар унга олтин қўл улаганлар. Бу санам олдида 7 камон ўқи турар, одамлар турли масалалар бўйича шу ўқлар ёрдамида фол очардилар.

Арабистон ярим оролида яҳудийлик, христианлик, зардуштийлик динларининг тарқалганини кўриш мумкин. Исломдан олдин яриморолнинг кўп ҳудудларида яҳуд жамоалари мавжуд бўлгани ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Яҳудийлар билан бирга Арабистонга **яҳудий дини** ҳам кириб келди. Ислом вужудга келган пайтда шимолий Арабистондаги кўзга кўринган савдо марказлари –

Ясриб, Хайбар, Дедан, Тайма, Фадак, Думат ал-Жандал, Табук, Эйлат, Води ал-кура аҳолисининг катта қисмини яҳудий жамоалари ташкил қилган.

Яҳудий дини каби **христиан дини** ҳам Арабистонга ташқаридан кириб келди. Яҳудийлар ўзларини “худо ёрлақан халқ” деб ҳисоблаб, кўпроқ маҳаллий аҳолидан холи яшаган бўлсалар, христианлар аксинча бошқа ерлардаги сингари қадимги Арабистонда ҳам кенг мубашширлик (христиан динини тарқатиш) ишларни олиб бордилар. Қуръон ва ислом арафасидаги жоҳилия шеъриятида христианлар “*носоро*” (насронийлар) деб аталган. Бу сўз “назарет” номидан олинган бўлиб, Исо Масихнинг келиб чиқиш жойига ишора қилади. Одатда, мубашширлар тибб ва мантиқ илмидан хабардор, кишилар қалбига қўл солишга уста бўлганлиги учун кўпгина қабила бошлиқларига таъсир қилганлар, уларнинг христиан динини қабул қилишига ёки бу ишда уларнинг мададига эришганлар. Черков тарихида мубашширларнинг мўжизакор ишлари ҳақида ривоятлар кўп. Улар қийинчиликларга қарамай, бадавийлар билан бирга яшаб, бирга кўчиб юраверардилар. Бундайларни “чодир роҳиблари” деб аталган.

“Сийра” китобларида дастлаб христиан, сўнг исломни қабул қилган қулларнинг исмлари учрайди. Масалан: Сафвон ибн Умайянинг қули Настас (Анастас), Суҳайбнинг қули Юҳанно ва бошқалар. Айтишларича, Суҳайбнинг ўзи ҳам асли византиялик бўлган. Христиан дини Макка ва Тоиф шаҳарларига Лахмийлар подшолигининг пойтахти Ҳира орқали ҳам келган. Ҳира маҳаллий аҳолисининг кўпчилиги V-VI асрларда христиан динида эди.

Биринчи навбатда Византия ва Эрон империялари чегараларига яқин ерларда истиқомат қилган араб қабилаларига христиан динининг таъсири кучли бўлди. Ахборийлар бундай қабилаларни “*ал-араб ал-мутанассара*” (христианлашган араблар) деб атаганлар; ғассон, лахм, тағлиб, аййод, таннух, бакр, тайй, тамим шулар жумласидандир.

Арабистонга кириб келган “ташқи” динлардан яна бири – **мажусийлик** (зардуштийлик)дир. Зардуштийлик коҳинлари *муз* деб аталган, буни юнонлар ва руслар маг – маги, араблар эса *ал-мажус* шаклида қабул қилганлар.

ал-Мажус жамоаси Қуръонда мустақил дин сифатида зикр қилинишига қараганда (Ҳаж, 17) жоҳилия арабларида бу ҳақда аниқ тушунча бўлган. Ҳира ва у орқали Эронга савдо ишлари билан борган

араб савдогарлари албатта, “мажусийлар” билан мулоқотда бўлардилар. Баъзи даврларда Сосонийлар империяси таркибига кирганлиги ва Эронга географик жиҳатдан яқин бўлганлиги туфайли Баҳрайнда мажусийлар нисбатан кўп бўлган. Археологлар уларга тегишли қабрларни топганлар. Мусулмон аскарлари Баҳрайнга келганда Сибхат Марзбон деган киши бошлиқ мажусийларнинг бир қисми исломга кирган, бошқалари эса жизья тўлаш эвазига ўз эътиқодларида қолганлар.

1.2. Макка тарихи ва илк Пайғамбарлик даври

Таянч иборалар: Макка, сийра, шаққи садр, фил йили, Абраҳа, ар-рибо, Қурайш

Арабистон ярим оролининг **Макка**, Мадина, Тоиф, Хайбар сингари бир қанча энг муҳим шаҳарларини ўз ичига олган қисмини қадимдан Ҳижоз деб аталган. Милоднинг VI асрига келиб Арабистон ярим оролининг жануби ва шимолида ҳукм суриб келган давлатлар қулагач, мазкур карвон йўлининг қоқ ўртасида жойлашган Макка шаҳри Арабистон шаҳарлари ичида энг йириги ва аҳамиятлиси бўлиб қолди.

Антик автор Птолемейнинг “География”сида бу шаҳарнинг исми “*Макораба*” деб берилган. Маккада Қурайш қабиласи ҳукмронликка эришмасдан олдин у ерда Ҳузоз қабиласи яшаган.

Макканинг тинч-осойишта ҳаётида бир воқеа юз бердики, у аҳолининг хотирасида ўчмас из қолдирди. У ҳам бўлса Жанубий Арабистонни эгаллаб турган ҳабашларнинг Маккага қарши юришидир. Бу ҳақда Қуръоннинг “*ал-Фил*” сурасида зикр қилинган, воқеа содир бўлган йил эса араб адабиётида “*ом ал-фил*”, яъни “фил йили” деган номни олди.

VII асрнинг бошларигача Макка зодагонлари ўз фаолиятларини асосан шаҳардаги уруғларнинг бирлигини сақлаш, қўшни бадавий қабилалар билан дўстона муносабатда бўлиш ва ниҳоят, Византия ва Эрон можаросида бертарафлик мавқеини эгаллаган ҳолда Макка шаҳри ва унинг савдоси хавфсизлигини таъминлашга қаратдилар. Зеро Макка бойлигининг асосини савдо-сотиқ ташкил қиларди.

Макка савдогарлари Арабистон жанубига Ҳиндистондан келтирилган олтин, қалай, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, сандал ёғочи, зираворлар, ипак, бўз, пурпур матолар, жез, мис, кумуш идишларни, Шарқий Африкадан келтирилган хушбўй ва муаттар буюмлар, туяқуш пати, қора дарахт ёғочи (абнус), тери ва қулларни, Яман молларидан фимиам, ладан, атир, қимматбаҳо тошлар, Соқотра оролидан алоэ ва шакарқамиш, Баҳрайндан лаъл сингари молларни бошқа жойларга элтардилар. Шимолдан улар буғдой, ун, ёғ, вино ва Финикия ҳунармандларининг маҳсулотларини келтирардилар. Ниҳоят Арабистоннинг ўзидан ёғ, хурмо, жун, момик, тери каби маҳсулотлар билан савдо қилинарди. Макка ана шу молларнинг ҳаммасини тушириш ва бошқа ерларга юбориладиган пунктига айланганди. Маккада Шом (Сурия), Византия ва Эрон савдогарлари узоқ муддат истикомат қилар ва Макка зодагонлари билан яқин муносабатда бўлардилар. Баъзи мутахассисларнинг фикрича, Макка хатто ўзига хос банк марказига айланиб, савдогарлар узоқларга юборилган молларнинг ҳаққини шу ернинг ўзида олишлари мумкин бўлган. Шунингдек, юк тушириш ва ортиш ишлари, мол-мулкни суғурта қилиш ишлари ҳам яхши йўлга қўйилган.

Савдо билан бир қаторда Маккада судхўрлик (*ар-Рибо*) авж олиб кетди. Катта даромад келтирувчи мавсумий Макка карвонларида қатнашиш истаги аҳолининг ўртаҳол ва бечораҳол табақаларини судхўрларга мурожаат қилишга мажбур қиларди. Бой тижоратчилар савдо билан бир вақтда судхўрлик билан ҳам шуғуланардилар.

Арабистон ярим оролининг бошқа ерлари каби Макка аҳолисининг ижтимоий таркиби ҳам уруғ-қабилачиликка асосланганди. Эрамизнинг V асридан бошлаб бу ерда яшаган асосий қабилалар қурайш қабиласи эди. Макка аҳолиси учта катта ижтимоий тоифага бўлинарди: 1) асл қурайшийлар (*сураҳо*); 2) турли ерлардан келганлар (*мавали*); 3) қуллар (*абид*). Асл қурайшийлар ўз навбатида икки қисмга ажралгандилар: Каъба атрофида яшайдиган уруғлар (*қурайш ал-битаҳ*) ва шаҳар атрофида яшайдиган уруғлар (*қурайш аз-завоҳир*). Қурайш ал-битаҳ аҳолининг энг бой ва шаҳар идорасида асосий ролни ўйнайдиган қисмини ташкил қилар, қурайш аз-завоҳир эса камбағал, ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечирувчи оммадан иборат эди. Макканинг ўзига хос мавқеи туфайли қурайш қабиласи бошқа қабилаларга нисбатан устун турарди.

Ҳар йили ҳаж вақтида кўплаб бошқа қабилалар аъзолари Маккада қолиб кетар, улар қурайш қабиласининг у ёки бу уруғи ҳимоясига

ўтардилар. Бундай кишилар мавла (мавали) деб аталардилар. Мавалининг мақоми ҳилф (иттифоқ) ёки живор (қўшничилик) асосида ҳужжатланарди. Мавали ҳам Макканинг эркин кишилари ҳисобланиб, улар савдо ёки бошқа хоҳлаган машғулоти билан банд бўлиши мумкин эди. Баъзи мавали катта бойлик ва эътибор қозонганликлари маълум. Макка-Мадина урушлари (622-630) пайтида ўлган ва ярадор бўлганларнинг рўйхатига қараганда шаҳар аҳолисининг нисбатида мавали деярли асл қурайшийлар сони билан барабар бўлган. Макка аҳолисининг тахминан 4/5 қисми асл қурайшийлар ва мавалидан иборат бўлса, қолган 1/5 қисмини қуллар ташкил қиларди. Маккада икки тоифадаги қулларни – Африкадан келган қора танлиларни ҳамда Шом ва Месопотамияда қул бозорларидан сотиб олинган оқ-сарик танлиларни учратиш мумкин эди. Макка зодагонлари қуллар меҳнатидан хўжаликнинг деярли ҳамма соҳаси – савдо, деҳқончилик, хунармандчилик ва уй-рўзғор ишларида фойдаланганлар.

Одатда у ёки бу самовий диннинг пайдо бўлиши масаласида сўз юритилганда икки хил – кенг ва тор маънода ёндашилади. Масалан, христиан дини генезисини кенг планда тадқиқ қилишда милод бошида Фаластинда ва умуман Рим империясида кечган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний ва ҳақозо жараёнларни чуқур таҳлил қилиш лозим бўлади. Тор маънода эса христиан динининг асосчиси Исо Масиҳнинг ҳаёти ва фаолиятини тиклаш талаб қилинади. Айтиш жоизки, иккала маънода ҳам маълумотлар етарли эмас, борлари мавҳум, бир-бирига зид.

Ислом дини масаласида аҳвол батамом бошқача, яъни иккала хил ёндашув учун ҳам аниқ ва етарли маълумотлар мавжуд. Балки машҳур француз адиби Эрнест Ренан “ислом тарихнинг ёрқин саҳифаларида вужудга келган” деганда шуни кўзда тутгандир. Ислом таълимоти асосчиси Муҳаммад (с.а.в) нинг ҳаёт йўлини Қуръон, ҳадис, ўрта аср тарихий адабиёти асосида тўлиқ тасаввур қилиш мумкин. Ибн Ҳишомнинг “Сийра”си, ат-Табарийнинг “Тарих”и, Ибн Саъднинг “Табоқот”и каби асл манбалардан ташқари жуда кўп миқдорда ҳозирги замон шаклидаги биографик асарлар мавжуд.

Аввало Муҳаммад (с.а.в) ҳар бир инсон бошидан кечириши лозим бўлган тақомул босқичларини босиб ўтди. У 570 йилда унча бой бўлмаган, аммо Макканинг машҳур уруғига мансуб оилада туғилди. Отаси Абдуллоҳ ёзғи Шом сафари пайтида фарзандини кўрмай, онаси эса 6 йил кейин оламдан ўтди. Ёш Муҳаммад икки йил Макканинг

йирик арбобларидан ҳисобланган бобоси Абдулмутталиб тарбиясида бўлди. Бобоси вафотидан сўнг 8 ёшидан унга амакиси Абу Толиб ҳомийлик қилди. Ўша давр таомулига кўра бундай ҳомийлик юридик статус (мақом)га эга бўлиб, зарур пайтда у бутун ҳошимийлар хонадонининг ҳимоясини таъминларди. Пайғамбар (с.а.в) пода боқиш билан жуда эрта меҳнат фаолиятини бошлади. Бу камтаринликка ва ҳар қандай меҳнатни кадрлашга ўргатди. Ўспиринлик йилларида “*Фижор*” урушида амакилари билан бир сафда қатнашиб, тегишли ҳарбий кўникмага эга бўлди. Сўнг қариндошчилик, қабилачиликдан қатъи назар мазлумнинг тарафини олишга қаратилган “*Фудул иттифоқи*”га аъзо бўлиб сиёсий тажриба орттирди. Хадича онанинг моли билан Шом сафарига бориши ва у билан турмуш қуриши катта рўзғорни бошқариш маҳоратини берди. Шу пайтдан бошлаб Макканинг кўзга кўринган кишисига айланди ва ваъдага вафодорлиги ва содиқлиги туфайли ҳамма уни Муҳаммад ал-амин деб атай бошлади. 35 ёшида Макка раҳбарлари Каъбани қайта қуриш пайтида чиққан низони ҳикмат билан ҳал қилгани унинг обрўсини оширди.

Исломга даъват араблар учун батамом янги, уларга авваллари номаълум бўлган ёки улар ишонмайдиган баъзи тушунчаларни олиб келди. Уларнинг биринчиси ва энг муҳими – “ваҳдоният” - якка худоликнинг янгича талқини, иккинчиси – охират, қиёмат куни ҳисоб бериш ва у билан боғлиқ нарсалар, ниҳоят, учинчиси – Пайғамбар (с.а.в)га Аллоҳдан ваҳй бўлиб тушган китобдир.

Ушбу янги тушунчаларни киритиш билан баробар батамом янгича ахлоқ тарбиячиси сифатида майдонга чиқди. У қадимги разил одатларни рад этиб, кейинчалик ислом ахлоқи ёки Пайғамбар суннати номини олган маслакни тарғиб қилди. Унинг даъвати жоҳилия араблари учун шунчалик бегона эдики, ҳатто улар, Қуръон таъбири билан айтганда, “олдин ўтган боболаримиздан буларни эшитмагандик”, “бу ҳақда бошқа миллатда (динда) ҳам эшитмагандик”, дердилар. Демак, булар умуман араб жамияти учун ҳам ва хусусан араблар орасидаги бошқа миллат (дин) вакиллари (яхудийлар, христианлар) учун ҳам янгилик эди.

Пайғамбар (с.а.в) деярли уч йил махфий равишда даъват билан шуғулланди. Биринчи даъватлар фақат энг яқин қариндошларга қаратилди (аш-Шуаро, 214). Сабаби - уруғчилик удумига кўра қариндош уни ҳимоя қилишлари мумкин эди. Шундан сўнг унга бутун Макка ва унинг атрофидагиларга мурожаат этиш буюрилди (аш-Шўро, 7). Макка деганда асосан қурайш қабиласи кўзда тутилса,

атрофи эса Қурайш билан иттифокдош қабилаларни ўз ичига оларди. Демак, мантиқан дастлаб уруғ билан яқдиллик, сўнг қабила садоқати (асабия) Муҳаммад (с.а.в)га муваффақият келтириши лозим эди. Аммо ундай бўлмади, чунки бошқа турдаги асабия ғолиб келди. У ҳам бўлса, қадимги одатларга содиқлик ҳисси. Қуръонда айтилишича, “агар улар бир ножўя иш қилиб қўйсалар, оталаримиз шундай қилган ва Аллоҳнинг бизга амри бу, дердилар” (ал-Аъроф, 28). Айнан мана шу ҳиссиёт дастлабки даврларда кўпчилиكنинг унга эргашишига йўл бермади. Ҳатто хошимийлар хонадони ҳам уруғчилик одатига кўра Пайғамбар (с.а.в) тарафида бўлгани, уни ҳимоя қилганига қарамай, ёппасига исломга кирмади.

Яна бир муҳим нарсани эътиборга олиш керакки, Макка зодагонларининг бутун фикри-зикри халқаро савдодан катта даромад олиш билан банд эди. Бу бойликнинг заминида эса, бутпарастликка асосланган диний маросимлар ётарди. Ислом таълимоти бутпарастликни тағ-томири билан йўқ қилишга қаратилганди. Тўғри, дастлаб Макка зодагонлари Муҳаммад (с.а.в) таълимотига тегишли эътибор бермадилар: унга ҳаж мавсуми пайтларида васанияга қарши фаолият олиб борган, шовқин суронли, адабий, шеърӣ ва шунга ўхшаган бошқа турли ҳаракатларга қарагандай муносабатда бўлдилар. Аммо тез орада сезилдики, иш улар ўйлагандан хатарлироқ тус ола бошлади. Муҳаммад (с.а.в)га эргашаётган, уни Пайғамбар – Расул деб эътироф этаётганлар ва шу йўлда даъват қилаётганлар сони кундан-кунга ортиб борди. Пайғамбар (с.а.в) турли уруғ вакилларида бир қанчасини ўз атрофида тўплашга эришди. Қурайш зодагонлари дастлаб хошимийлар хонадонининг бошлиғи Абу Толибдан Муҳаммад (с.а.в) ота-боболар эътиқод қилиб келган худоларни ҳақорат қилиш, қабилани ичдан кўпоришни зудлик билан тўхтатсин, деб талаб қилдилар. Абу Толиб бу ҳақда Муҳаммад (с.а.в) га айтганда, у: “Агар бир тарафимга Қуёшни, иккинчи тарафимга Ойни қўйиб, бу ишни ташлашни сўрасалар, ўлсам ҳам кўнмайман”, - деб жавоб қилди.

Шундан сўнг қурайш зодагонлари Муҳаммад (с.а.в)га қарши турли усуллар билан курашни авж олдирди. Уни сеҳргар, мажнун, ёлғончи деб эълон қилдилар. Унга эргашганларга азоб бердилар. Муҳаммад (с.а.в) саҳобалардан бир гуруҳини Ҳабашистонга жўнатишга мажбур бўлди, зеро халқаро савдо йўллари устидан ҳукмронлик учун курашда Макканинг рақиби бўлган Ҳабашистон муҳожирларни яхши қабул қилишига ишонч бор эди. Дарҳақиқат,

шундай бўлди ҳам. Айни шу пайтда Маккада кўзга кўринган икки шахс исломга кирди: Пайғамбарнинг суюкли амакиси Ҳамза ибн Абдулмутталиб ва Умар ибн ал-Хаттоб. Қурайш қисқа муддат мусулмонларга тазйиқини сусайтиришга мажбур бўлди.

Аммо тез орада мушрикларнинг адовати янада ашаддийлашди. Шаҳар бошлиқлари энг қаттиқ чора кўришга қарор қилдилар: улар Муҳаммад (с.а.в) ва унинг тарафдорлари билан алоқаларни батамом узиш ҳақида шартнома қабул қилдилар. Шундан сўнг мусулмонлар шаҳарнинг жануби-шарқий чеккасидаги “шааъб Абу Толиб” деб номланган жойга бадарға қилиндилар. Сургун деярли 3 йил давом этди. Қурайшни кескин қораловчи Қуръон оятлари айнан шу йиллари нозил бўлган (ал-Анбиё, 98-100; ал-Ҳумаза, 1-9; ал-Қалам, 10-15; ал-Фурқон, 27-29; ад-Духхон, 43-48). Пировардида тадбир мушриклар учун муваффақиятсиз тугади.

Аввал 621 ва 622 йиллардаги ҳаж мавсумида Ясрибдан ҳажга келган мусулмонлари жамоаси тунда яширинча Муҳаммад (с.а.в) билан учрашдилар. Иккала томон яна бир бор аҳди-паймон қилдилар. Ақаба қасамёди номини олган бу тадбирдан сўнг Пайғамбар Ясриб аҳлининг аъзоси сифатида тан олинди. Ҳозирги замон ибораси билан айтганда бу Макка шаҳар-давлати фуқаролигидан Ясриб шаҳар-давлати фуқаролигига ўтиш деган тушунчаси эди. Иккинчи Ақаба учрашувидан сўнг Макка мусулмонлари якка ҳолда ёки жамоа-жамоа бўлиб Ясрибга кўча бошладилар.

Айни шу кунларда Қуръоннинг ҳижрат хусусидаги оятлари (Тавба, 40; ан-Нисо, 97) нозил бўлган. Демак, ҳижрат ислом динининг суннатларидан бири деган таърифни олди. Пайғамбар (с.а.в.) эса уни то 8/630 йил, яъни Макка фатҳ қилингунга қадар Ясриб шаҳар-давлатининг қонуний фуқаролик ҳуқуқига айлантирди. Ҳижрат ислом тарихида батамом янги – Маккадан кескин фарқ қилган Мадина даврини бошлаб берди.

1.3. Мадинага ҳижрат ва илк теократик давлатнинг пайдо бўлиши

Таянч иборалар: Мадина, Пайғамбар, ҳижрат, саҳифа, Қурайза, Қайнуқо, Назир, Авс, Хазраж, ҳудайбия

Пайғамбар (с.а.в) билан бирга уй-жойларини ташлаб Ясрибга кўчиб ўтганларнинг сони унчалик катта бўлмасда (тахминан 100 оила), бу воқеа Ҳижознинг икки йирик шаҳарига бирдек таъсир кўрсатди. Жумладан, Маккада бир қанча хонадон хувиллаб қолган, қариндош-уруғларнинг бир қисми Маккада, бошқа қисми Ясрибда бўлгач, улар ўртасидаги ришталар деярли узилганди. Бундай ҳолатнинг юзага келишида маккаликлар албатта Муҳаммад (с.а.в)ни айбдор деб ҳисоблардилар. Аммо кўчиб келганларга ҳам осон бўлмади: улар бир томондан ғариблик азоби, иккинчи томондан Ясрибнинг нам иқлимидан қийналдилар. Бунинг устига бор мол-мулкидан ажралган муҳожирлар дастлабки даврларда оғир иқтисодий муаммога ҳам дуч келдилар – улар бир амаллаб тирикчилик юритиш, қандай бўлмасин жон сақлаб қолиш ҳақида ўйлашлари керак эди. Лекин ана шу кичик бир жамоа Ясрибда жуда катта, айтиш мумкинки, мисли кўрилмаган йирик муваффақиятга эришди.

Қанчалик ажабланарли туюлмасин, биринчи сабабчи яҳудийлар бўлди. Юқорида зикр этилганидек, иброҳимий динида бўлган ва аҳли китоб деб эътироф этилган Ясриб яҳудийлари васания, яъни кўп худоликда бўлган араблардан ўзларини юқори кўяр, ақидаларига кўра, яқин келажақда янги набий-пайғамбар келажаги, бутпарастликка барҳам беражаги ҳақида кўп сўз юритардилар. Шу боисдан Ясрибга ҳақиқий Пайғамбар (с.а.в) келиб, исломга даъват қила бошлаганида шаҳардаги араб қабиалари фурсатни қўлдан бермаслик учун уни зудлик билан қабул қилдилар. Шаҳарда устунликни сақлаб қолиш учун ҳам арабларга бу керак эди. Яна шуни унутмаслик даркорки, ҳижрат арафасида Аус ва Ҳазраж ўртасида юз берган “Буос” жангида иккала қабиланинг биринчи раҳнамолари ҳалок бўлган ва улардан кейин қолган иккинчи даражадаги раҳбарлар муросага мойил эдилар.

Пайғамбар (с.а.в) Ясрибда Маккадагидан тубдан фарқ қилган, батамом янги жамият барпо эта бошлади: унинг раҳбарлигидаги мусулмон уммасига уруғ-қабиласи ва миллатидан қатъи назар ҳар қандай киши кириши мумкин эди. Энди унинг фаолияти фақат диний тус билан чегараланмай, балки у кўпроқ сиёсий жиҳат касб қила бошлади. Бошқачасига айтганда, Муҳаммад (с.а.в) ҳам диний, ҳам сиёсий раҳбарга айланди. Маккада Пайғамбар (с.а.в) асосан янги динга даъват қилиш, мусулмонларни сабр-қаноатга чақириш билан чекланган бўлса, унинг номини олган Мадинада (мадинат ан-Набий - Пайғамбар шаҳри) унинг елкасига мураккаб давлат бошқарувини

ташкил этиш вазифаси тушди. Муҳаммад (с.а.в) буни биринчи лаҳзадаёқ, балки ҳатто ҳижратдан аввалроқ англаган эди. Ибн Ҳишомнинг ёзишича, ҳаж мавсуми пайтида Маккада Муҳаммад (с.а.в) билан учрашган бир хазражий ўз қабиласининг аҳволини таърифлаб, шундай деган экан: “Агар Аллоҳ уларни исломда бирлаштирса, сендан азиз ва мўътабар одам бўлмас эди”.

Шаҳарда истиқомат қилаётган аҳолининг уч тоифаси - муҳожирлар, ансорлар ва яҳудийлар ўзаро тинч яшаши учун олдин тажрибада кўрилмаган қонуний асос ёки томонлараро шартнома керак эди. Муҳаммад пайғамбар бундай шартномани тайёрлади ва у “*ас-Саҳифа*” номини олди. “*ас-Саҳифа*”га кўра муҳожирлар биринчи тараф, ансорлар иккинчи тараф, яҳудийлар эса учинчи тараф деб эътироф этилди. Ҳужжатнинг аҳамияти шундаки, у биринчи ислом давлатининг шаклу-шамойилини тасаввур қилиш ҳамда ўша даврда юз берган воқеа-ҳодисаларга аниқлик киритишга имкон беради. Бир қараганда янги дин асосида қурилган кичик бир жамоа қадимдан қон-қардошлик асосида иш кўриб келган бутун бир жамиятни ютиб юборгандек туюлди. Аслида ундай эмас, балки қадимги уруғ, қабила қаби этник гуруҳлар ўз ҳуқуқ ва вожиботларини сақлаган ҳолда, қонун томонидан эътироф этилган юридик шахс сифатида йирикроқ жамоага бирлашгандилар.

Манбаларда аҳднома матни сақланиб қолган бўлиб, унинг асосий ғоялари шулардан иборат: Мазкур гуруҳлар бир жамоадан иборат, улар бир куч сифатида жангга киради, асир тушганларни товон тўлаб, қайтариб олиш билан боғлиқ харажатларни ҳам ўртада қилади. Улар ўз ораларида ҳеч кимни қаровсиз қолдирмайдилар, муъминлар бир-бирларига қарам бўлган хизматчилар билан унинг эгаси розилигисиз аҳднома тузмайди. Муъминлар бир бўлиб, ҳар бир қонунбузар ва жинойтчиға қарши чиқади, ҳатто жинойт қилган одам улардан бирининг қариндоши бўлса ҳам, унинг тарафини олмайди. Барча муъминларнинг ҳимоячиси Аллоҳдир, муъминлар эса бир-бирларига ҳимоячидир. Ҳамма муъминлар жанг тўхтагач, душман билан тинчлик сулҳини бирга тузади. Биргаликда юришга чиққан қуролли гуруҳлар навбатма-навбат жангга кирадилар. Муъминлар ўлдирилган шахс учун бир-бирларидан товон ёки қасос олиш ҳуқуқига эгадирлар. Лекин қасос учун қон тўкмасдан, унинг ўрнига товон олиш маъқулроқдир. Ҳамма гуруҳлар ислом душманлари бўлган қурайшийларға қарши курашади, ҳеч ким уларнинг на молини ва на жонини ҳимоя қилмаслиги керак. Бу аҳдномани бузган шахс

Аллоҳнинг қаҳрига учрайди, унинг тавбаси қабул қилинмайди. Аҳдномада тилга олинган масалалар бўйича ихтилоф пайдо бўлса, улар буни ҳал қилиш учун Аллоҳга ва Муҳаммад пайғамбарга мурожаат қилишлари керак.

Таъкидлаш лозимки, шартнома имзоланаётган вақтда Пайғамбар (с.а.в) мусулмон ва яҳудийларни гарчи ҳар хил динга эътиқод қилса ҳам бир жамоага мансуб диндорлар деб ҳисоблаган. Чунки, уларни Мусо пайғамбарга берилган аҳдга эътиқод қилишларига ишонар эди. Шартнома мазкур қоида аслийлигини исботлайди, чунки кейинги секталашувчиларни ҳеч бирининг хаёлига яҳудийлар ва мусулмонларни бир жамоага киритиш тўғрисида фикр келмаган бўлар эди.

Муҳаммад (с.а.в) томонидан тузилган мазкур шартнома Мадинадаги турли динларга эътиқод қилувчи қабилаларни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга хизмат қилди. Шунингдек, ислом динини қабул қилган қabila ва уруғларнинг миллати ва ирқидан қатъий назар бир жамоа (*умма*)га бирлашиши Пайғамбар (с.а.в) олдида катта имкониятлар очди. Мазкур жамоа аъзолари ўртасидаги диний биродарлик эскидан мавжуд бўлган қондошлик алоқаларидан устун бўлди. Бу ўзаро ҳамкорлик ва қафолат принципларини ўрнатди. Жамоа диний-сиёсий характерга эга бўлиб, ҳар бир шахснинг жамоа олдида ўз ҳуқуқ ва бурчлари мавжуд эди. Яҳудийлар жамоаси умумий манфаатларда мусулмонлар билан тенг бўлиб, ҳуқуқлар қафотланган эди.

Бу шартномалар пухта ўйланган, сиёсий арбоб томонидан яратилган ҳужжатдир. У янги жамоанинг тузилишига эҳтиёткорлик билан ёндошди: алоҳида қабилаларнинг аввалги алоқа ва мажбуриятлари сақлаб қолинди, маҳаллий йўлбошчиларнинг обрўси қамситилмади. Қабилаларда юзага келган келишмовчиликларни фақат Пайғамбар (с.а.в) ҳал қилиш ҳуқуқига эга эди. Шу билан бирга сиёсий бирдамликнинг тамомила янги асослари вужудга келди: ташқи душманга бирдамлик билан қурашиш ва жамоанинг барча аъзоларини ҳимоя қилиш; жинойатчининг фақат ўзи жавобгарлиги; бу уни қabila ҳимоясидан маҳрум қилиб, воҳадаги вазиятни узоқ вақт қескинлаштириб келган қабилалар ўртасидаги урушларга чек қўяр эди.

Муҳаммад (с.а.в)нинг Мадина аҳолиси билан тузган шартномаси "*Мадина конституцияси*" – вазифасини ўтай бошлади.

Пайғамбар (с.а.в) қурайшнинг араблар орасидаги алоҳида ҳолатини жуда яхши билар, у билан иттифоқ ислом учун қанчалик катта аҳамиятга эканини доим ёдда тутар эди. Хуллас, у Қурайш билан урушишга эмас, балки сулҳга интиларди. Айни вақтда у янги давлатнинг кучини намоиш этиш, ўз еридан бирорта тожир ёки босқинчи ўтишига асло рухсат берилмаслигини исботлаш тадбирларини кўрди.

Шубҳасиз, сарийялар Макка савдоси учун очикдан-очик таҳдид солди. Аммо улар олдига карвонларга ҳужум қилиб, молларни мусодара қилиш вазифаси қўйилган эмасди. Бир марта Пайғамбар (с.а.в) томонидан Макка ва Тоиф орасидаги Нахла деган жойга қурайш ҳолидан хабар олиш учун юборилган сарийя вакиллари ўзларича иш тутиб, қурайшнинг кичик бир карвонига ҳужум қилиб, бир кишини ўлдириб, икки кишини асир олганларида Пайғамбар уларни қойиди. Нафақат сарийялар, балки кейинчалик юз берган катта тўқнашувларда ҳам Пайғамбар ҳеч қачон ҳужумкор мавқени эгалламаган. Бу нарса Бадр, Ухуд, Хандақ жанглари ҳамда Макка шаҳрининг олинишида яққол намоён бўлди.

Мадинанинг маълум маънода иккита заиф жойи бор эди. Биринчиси, бу - шаҳарда кўпсонли яҳуд жамоаларининг мавжудлиги эди. Яҳудлар дастлаб Пайғамбар(с.а.в)дан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга уриниб кўрдилар. Пайғамбар (с.а.в) ҳам ўз навбатида вазиятни тўғри идрок этган ҳолда улар билан яхши муносабатда бўлди. Бунинг ёрқин далили – “*ас-Саҳифа*”да яҳудларнинг ҳуқуқ ва вожиботлари аниқ кўрсатилганидир. Аммо тез орада манфаатлар ўзаро муштарак эмас, балки зид экани аён бўлди. Яҳудларга хуш келмаган яна бир нарса – Пайғамбар (с.а.в) туфайли Ясрибда арабларнинг мавқеи янада кучайганди. Бунинг устига қурайш ва бошқа араб қабилаларидан исломни қабул қилиб, сўнг Мадинага ҳижрат қилувчилар (муҳожирлар) сони кун сайин ортиб борар, бу эса ўз навбатида кучлар нисбатини узил-кесил араблар фойдасига ҳал қиларди.

Мадинанинг иккинчи заиф жойи - Хазраж қабиласининг раҳбарларидан бири Абдулло бин Убай ибн Саллул бошлиқ бўлган мунофиқлар тоифасининг мавжудлиги эди. Гап шундаки, Буос жангидан сўнг Аус ва Хазраж қабилалари ўзаро муроСага келабошлаган, зикр этилган Абдулло бин Убайни шаҳарга умумий ҳоким этиб сайлаш тараддуди кетаётган пайтда мусулмонларнинг ҳижраси юз берганди. Табиийки, шундан сўнг шаҳардаги вазият

батамом ўзгарди. Абдулло эса ўзига хос “мунофиқлар партияси”ни тузиб, исломга қарши зимдан иш олиб борди. “Мунофиқлар”ни шаҳардан бадарға қилиб бўлмасди, чунки уларда уруғчилик-қабилачилик кайфияти кучли эди. Айнан шу сабабга кўра уларни жисмонан йўқ қилиб ҳам бўлмасди. Умар ибн ал-Хаттоб бани Мустаълик жангида фитна уюштиргани учун Абдулло бин Убайнинг қатл қилинишини талаб қилганда Пайғамбар (с.а.в) бунга “Душманлар, мусулмонлар бир-бирларини қатл қиляптилар, дея жар солишади”, деб, рухсат бермади. “Мунофиқлар” орасида ўз шаҳри учун фидоий кишилар ҳам кам эмасди. Пайғамбар (с.а.в) шундай кучлардан оқилона фойдаланди. Бу сиёсат пировардида шунчалик натижа бердики, Абдулло бин Убайнинг ўғли агар Пайғамбар (с.а.в) амр қилса, ўз отасини қатл этишга тайёр эканини эълон қилди. Яхуд қабилалари шаҳардан бирин-кетин бадарға қилинган, “мунофиқлар”нинг таъсири ҳам аста-секин сусайди.

Бадр жанги – Муҳаммад (с.а.в) раҳбарлигида мусулмонларнинг Бадр қудуғи яқинида (Мадинадан 150 км жанубий ғарбда) Макка қўшинлари билан қилган биринчи йирик жанги (624 й.). Маккадан Фаластин ва Сурия ерларига олиб борадиган йирик карвон йўли Мадина яқинидан ўтар эди. Бу йўл Макка ҳокимлари ва савдогарлари учун катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган. Мусулмонлар бу йўлдаги Макка карвонларини босиб олишга, Макка зодагонлари эса карвонларни ҳимоя қилишга уринган. Бадр қудуғи ёнида мадиналиклар маккаликларнинг савдо карвонига ҳужум қилган. Манбаларда кўрсатилишича, жангда мусулмонлар томонидан 80 муҳожир, 230 ансор, маккаликлар томонидан Абу Жаҳл раҳбарлигида 850 киши қатнашган. Маккаликлар енгилган, катта талафот кўрган. Маккаликларнинг 50 дан ортиғи ҳалок бўлди, яна шунчаси асир олинди. Улар ўз йўлбошчиси Абу Жаҳлдан ҳам жудо бўлишди. Мусулмонлардан фақат 14 киши ҳалок бўлди. Кучлар нисбати кам бўлишига қарамай мусулмонлар қозонган ғалаба Муҳаммад (с.а.в) нинг сиёсий ва диний обрўйини ошириб юборди, Мадина ва бутун Арабистон яриморолида фаол ҳаракат бошлаб юборишга асос солди. Жангда катта ўлжа, жумладан 30 та от, 150 туя, кўп қурол, анжомлар қўлга киритилди. Муҳаммад (с.а.в) бу ўлжаларни жанг иштирокчиларига тақсимлаб, унинг бешдан бир қисмини ўзлари олганлар. Ислом анъанасида ўлжа тақсимлашда унинг бешдан бир қисми халифалар хазинасига тушиши, пиёда аскарга бир ҳисса, отлик аскарга икки ҳисса берилиши ана шундан бошланган. Кейинчалик бу

шариатда қонунлаштирилган.

Бадр воқеасидан сўнг Макка зодагонлари кескин чора кўришга қарор қилдилар. Улар Мадинага нисбатан адоватда бўлган араб қабилалари билан боғландилар, ўзларига иттифоқдош бўлган “аҳобиш”ни оёққа турғаздилар. Бу сафар Бадр жангида бир йўла отаси, акаси ва амакисидан айрилган Абу Суфённинг хотини Ҳинд ва бошқа Макка аёллари алоҳида жонбозлик кўрсатдилар. Натижада 3000 туя, 200 отга эга бўлган 3000 кишилик аскар тўпланди. Жангчилардан 700 киши совут кийганди. Ана шу кўшин Мадинага яқинлашиб, 625 йил 21 март куни Уҳуд тоғи ёнбағрида ўрнашди.

Муҳаммад (с.а.в) бу мураккаб аҳволдан чиқиш чорасини топиш учун маслаҳат кенгашини чақирди. Ибн Убайй аждодлар тажрибасидан келиб чиқиб, барчани марказий қўрғонда тўплаш, аёл ва ёш болаларни шаҳар девори устидаги истехкомларда жойлаштириш ва душман билан тор кўчаларда тўқнашишни таклиф этди. Аммо қизиққон ёшлар шаҳар ташқарисиди, очик жойда жанг қилишни талаб қилдилар. Шундан сўнг 1000 кишилик мусулмон аскари кечқурун Қанот водийси, эртаси эрталаб эса Айнан тоғининг шимоли-ғарбида, маккаликларга юзма-юз жойлашди. Кўп ўтмай мусулмон кўшинидан 300 киши “мунофиқ” Ибн Убайй бошчилигида майдонни тарк этди ва Мадинага қайтиб кетди. Мусулмонлар 3 байроқ остида - муҳожирлар ўртада, Авс ва Ҳазраж икки қанотда саф тортдилар. Маккаликлар ҳам худди шу шаклда рўбарў турдилар, аммо уларда кўшимча тарзда махсус отлик қисм бор эди. Бунга жавобан пайғамбар (с.а.в) 50 кишилик камончилар қисмини ташкил этиб, уларга ҳар қандай шароитда ҳам ўз ўрнидан жилмаслик ҳақида қатъий буюрди.

Одатдагидек жанг якка кураш (мубораза) билан бошланди. Бир неча жангда мусулмонларнинг қўли баланд келди. Сўнг бутун майдон узра қизиб кетган тўқнашувларда ҳам мусулмонлар ғолиб кела бошлагач, мушрикларнинг сафлари бузилиб, чекина бошладилар. Мана шу чоғда мадиналиклар душманни таъқиб қилиш ўрнига ўлжа йиғмоққа киришиб кетдилар. Ўлжадан қуруқ қолишдан кўрққан камончиларнинг катта қисми ўз мавқеларини ташлаб, бошқалар билан аралашиб кетдилар. Бу ҳолни кўриб турган Холид ибн Валид пистирмада турган отлик қисмни майдонга ташлади. Ўз жойида қолган ўнтача камончини яксон қилиб, Муҳаммад (с.а.в) турган тепаликка от солди.

Бироздан сўнг мушриклардан Ибн Қумайса баланд овоз билан Муҳаммад ўлдирилди, деб ҳитоб қилди. Мусулмонлар бир лаҳза саросимага тушиб қолдилар. Кейин энг содиқ саҳобалар курак тиши синган ва бошидан жароҳатланган Расулуллоҳ (с.а.в)ни ҳимоя қилдилар. Абу Суфён “Бадр учун қасос олинди, етади” дегач, мушриклар буни “масала ҳал балди” деган маънода қабул қилиб, жангни тўхтатдилар. Мусулмонлардан бу жангда 74 киши ҳалок бўлди, мушриклар эса уч баробар кам одам йўқотдилар.

Хандақ жанги (627 й.)да Абу Суфён бошлиқ Маккаликларнинг орқага чекинишга мажбур бўлиши ва мусулмонларнинг жангсиз ғалабаси, Мадина жамоасининг Арабистон ярим оролидаги мавқеини янада кучайтирди. Шундан сўнг Муҳаммад (с.а.в) Мадина атрофидаги бадавий қабилаларни Мадина жамоаси ҳукмронлигига бўйсундириш учун ҳарбий ҳаракатлар бошлади. Шунингдек Мадина жамоасининг ички ҳаёти, давлат бошқаруви тизими жиддий мустаҳкамланди. Мадина жамоаси ичидаги тартиб ва қонунчилиқни бошқариш, ахлоқий - ҳуқуқий нормаларни такомиллаштириш давом этди.

Ички Арабистон ҳудудида сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаган Муҳаммад (с.а.в) ва Мадина жамоаси Маккага *умра* ибодатини (628 й.) бажариш учун 1400 кишилиқ карвон билан йўлга тушади. Макка зодагонлари уларни Макканинг ғарбидан 14,5 км узоқликдаги ал-Ҳудайбия номли пасттекисликда сулҳ тузишга мажбур этадилар. Ал-Ҳудайбия шартномаси мусулмонлар учун мураккаб вазиятда тузилди. Мусулмонлар орасида шартномадаги бандларга норозилик кучли бўлди. Аммо, Пайғамбар (с.а.в)ни бу шартнома мутлақо қониқтирди. Чунки, Қурайш зодагонлари уни Аллоҳнинг элчиси деб тан олмасаларда, Мадинадаги мустақил жамоа (*умма*) раҳбари сифатида ўзларига тенг тараф билиб, илк бора эътироф этиши ва музокара олиб боришга қарор қилишининг ўзи Мадина жамоаси учун катта сиёсий ғалаба эди. Бунинг боиси албатта, Мусулмонлар жамоаси ва Қурайш ўртасидаги тинчлик сулҳи Мадина мусулмонларига Арабистон ярим оролида эркин ҳаракат қилишларига имконият яратар эди. Бу воқеани мусулмонлар учун аниқ ғалаба эканлигига Қуръони карим гувоҳлик беради. Мазкур шартнома мустақил Мадина жамоасининг илк расмий ҳужжати эди.

Шартноманинг матни манбаларда сақланиб қолган ва уни асл матнига яқин деб эътироф этилади. Унинг шартлари бўйича ҳар икки

томон ўн йил мобайнида бир-бирига уруш қилмайдилар. Карвонларга ҳужум қилмайдилар. Ҳар икки томон бошқа қабилалар ва давлат раҳбарлари билан иттифок тузишлари мумкин. Бу йил мусулмонлар Маккага кирмай, Мадинага қайтиб кетишлари, кейинги йилга ҳажга келишлари мумкин. Қурайшийлардан бирон кимса мусулмонлар томонига ўтса, у қайтариб берилади, мусулмонлардан биронтаси Маккага қайтса у қайтариб берилмайди.

Ҳудайбиядан кейин Ички Арабистонда Мадина қўшинларининг қўшни қабилаларни забт этиш ҳаракати кучайди. Муҳаммад (с.а.в) асосий кучни шимолга – Сурия ерларига қаратди. Натижада Хайбар ва Фадак ҳудудлари Мадина ҳукмронлигига бўйсунди. Пайғамбар (с.а.в) Мадина ҳукумати раҳбари сифатида қўшни мамлакат подшолари билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга киришди. У Византия императори Ираклийга (610-641), Эрон шоҳаншоҳи Хисрав II Парвезга (590-628), Ҳабашистон негуси Нажошийга (ваф. 660 й.), Миср ҳокими Муқавқисга (639-642), Баҳрайн подшоси Мунзир ибн Совийга, Ямома амири Ҳамза ибн Алига иттифок тузиш мақсадида мактублар ёзади.

Макка ва Мадина ўртасида тузилган ал-Ҳудайбия шартномаси шартлари маккаликлар томонидан бузилгач, 629 йили мусулмонлар учун охириги душмани, Қурайш зодагонларининг йирик вакили Абу Суфённинг музокара олиб бориш учун Мадинага “бош эгиб” келиши, мусулмонлар жамоасининг Ички Арабистон ҳудудида сиёсий куч сифатида ғалаба қозонишига ва Маккани мусулмонлар қўлига тўла ўтишига замин тайёрлади. 630 йилининг бошида Муҳаммад (с.а.в) Мадина ва атроф қабилалардан ўн минг кишилик ҳарбий қўшин тўплаб Маккага юриш қилди. Макка фатҳи мусулмонлар учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлди. Води ал-қуродан то Тоифгача бўлган ҳудудлардаги барча қабилалар Мадина ҳукмронлигига бўйсунгач, мусулмон жамоаси, *умма* – теократик тизимга асосланган давлатга айланди. Шуни таъкидлаш лозимки, Макка-Мадина рақобати даврида Пайғамбар (с.а.в) ҳеч қачон ҳужумкор (агрессив) мавқени эгалламаган. Бу Бадр, Ухуд, Хандақ жанглари ҳамда Макканинг олинимида яққол намоён бўлди. Тўғри, 624 йили исломда илк бор жиҳодга, яъни “Зулмга учраганлари учун (унга қарши) курашаётганлар”га (22: 39), муайян ҳолларда душманга қарши кураш олиб боришга рухсат берилди. Айни вақтда мусулмон жамоаси “Сизларга қарши урушаётганлар билан Аллоҳ йўлида жанг қилингиз,

(аммо) ўзингиз (ҳеч қачон биринчи бўлиб) тажоввуз қилмангиз. Аллоҳ тажоввузкорларни ёқтирмайди” (Бақара, 190),– деб огоҳлантирилди

Макка фатҳидан кейин Арабистон ярим оролида шаклланган Мадина давлати диний-сиёсий тусга эга бўлиб, бу теократик тизим Пайғамбар (с.а.в) шахси билан боғлиқ эди. Ўзининг ҳарбий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий стратегиясига эга бўлган бу давлат бутун Арабистон ярим оролини тўлиқ эгаллаб, Византия ва Эрон империяларига таҳдид сола бошлади. Мазкур давлатларнинг тўлиғича мусулмонлар ҳукмронлигига бўйсундириш ва бу кичик жамоанинг катта давлат мақомига етишида Рошид халифаларнинг роли катта бўлди.

Саволлар

1. Нима учун исломдан олдинги Арабистон ярим оролини жоҳилият даври деб аталади?
2. Ҳабашистонга неча маротаба ҳижрат бўлди?
3. Мадинага ҳижрат ҳақида нималар биласиз?

Мустақил иш мавзулари

1. Жоҳилия даври анъаналари ва урф-одатлари
2. Макка ва Мадина тарихи
3. Муҳаммад (с.а.в.)нинг илк пайғамбарлик давлари
4. Мадина шаҳар-давлати
5. Ҳудайбия сулҳи ва унинг ислом тарихида тутган ўрни
6. Макка фатҳи

Қўшимча адабиётлар

1. ал-Балазурий. Футуҳ ал-булдон. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1403 ҳ. – 563 б.
2. ал-Жаҳшиёрий. ал-Вузаро ва-л-кутуб: 2 жилдли. – ал-Қоҳира: Мустафо ал-Бобий ал-Ҳалабий, 1981.
3. Ибн ал-Асир. ал-Комил фи-т-тарих: 4 жилдли. – Байрут: Дор ас-садр, 1986.
4. Ибн Ҳишом ал-Маъофирий, Абдулмалик. ас-Сийра ан-набавийа: 2 жилд. 1-4 китоблар. (Пайғамбар (а.с.)нинг тарихи ва ҳаёт йўллари). – Т.: Sharq, 2011.
5. Ислом тарихи. Дарслик // А.Ҳасанов ва бошқ. – Т.: ТИУ, 2008.

6. Ризоуддин ибн Фахриддин. Хулафои рошидин. – Т.: Моварауннахр, 1992. – 128 б.
7. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий: 2 жилдли. – Тошкент, 1991.
8. Ҳасанов А.А. Арабистон ва илк ислом: I китоб. Жоҳилия асри. – Т.: ТИУ, 2001.

2-БОБ. ҚУРЪОНШУНОСЛИК

2.1. Қуръон сура ва оятлари

Таянч иборалар: Қуръон, оят, сура, ҳарф, эъроб ва эъжом белгилари, лаҳжа, расмул мусҳаф

Ислом динининг муқаддас китоби “Қуръон” деб номланади. “Қуръон” сўзи луғатда “жамламоқ”, “қўшмоқ”, “ўқимоқ” деган маъноларни англатади. Истилоҳда “Қуръон Мухаммад (с.а.в.)га араб тилида нозил қилинган, қисқа суралари билан ҳам инсонларни лол қолдирувчи, саҳифаларда ёзилган, мутавотир йўли билан етиб келган, тиловати ила ибодат қилинадиган, “*ал-Фотиҳа*” сураси билан бошланиб, “*ан-Нос*” сураси билан туговчи Аллоҳ таолонинг каломи”, деб таъриф берилган. Қуръони карим “*ал-Қуръон*”, “*ал-Китоб*”, “*ал-Фурқон*”, “*аз-Зикр*” ва “*ат-Танзил*” номлари билан аталади.

Қуръон билан боғлиқ ибора “*вахий*” бўлиб, унинг луғавий маъноси “тез суръатда, махсус, махфий тарзда муайян кишига (ёки томонга) билим ва маълумотни билдириш”дир.

“*Сура*” сўзи араб тилида “юқорилик”, “баландлик” маъноларини билдиради. Унинг келиб чиқиши бўйича турлича қарашлар мавжуд. Баъзилар унинг иврит тилидаги “*шурах*” (қатор) сўзидан келиб чиққанини айтганлар. Яна бошқа қарашга кўра, бу сўз сурёний тилидаги “*шурта*” “*сурта*” (ёзув) сўзларидан келиб чиққан. “*Сура*” сўзи “бошланиш, тугалланиш ва номларга эга камида уч оятдан иборат Қуръон қисмлари”га нисбатан қўлланилади.

“*Оят*” сўзининг маъноси эса, “белги” “аломат”, “мўъжиза”, “ҳужжат” маъноларини билдириб, “Қуръоннинг алоҳида, олдинги ва кейингиларидан узилган, бошланиши ва тугаши бўлган бўлаклари”га айтилади. Оят кўпинча бир жумлани ўз ичига олади. Шунингдек оятда бир нечта жумла бўлиши ёки бир нечта оят бир жумлани ифодалаши мумкин. Ривоятга кўра, саҳобийлар Пайғамбар (с.а.в.)дан ваҳийни тинглаётганларида бироз тўхташ ва каломни вақтинча узишларидан билиб борганлар. Шунга биноан “*оят*” атамаси Қуръонда каломнинг ўзидан олдин ёки кейингисидан узишда белги – аломат асосида бўлганидан келиб чиққан.

Оятлар ўнта, бешта, ёки ундан кам ёки кўпроқ ҳажмда тушган. Баъзан бир оятнинг ярми тушиб, кейин қолгани нозил бўлган. Узун суралардан *ал-Мурсалот*, *ас-Софф*, *ал-Анъом* суралари тўлиқ ҳолда тушган.

Қуръон суралардан, улар эса, оятлардан таркиб топган. Қорилар томонидан ёдлаш ва эслаб қолишга осон бўлиши учун қисмларга бўлинган. *Рубъ* (чорак), *ҳизб* (бўлим) ва *жузъ* (пора)ларга бўлиниб, Қуръон 240 рубъ, 60 ҳизб, 30 жузъдан иборат. 1 жузъ ҳозирги энг кўп тарқалган Мадина мусхафида 20 бетни, 1 ҳизб 10 бетни, 1 рубъ 2,5 бет ва ундан ортиқроқни ташкил қилади.

Қуръондаги суралар сони 114 та бўлиб, жами оятлар 6236 тадир. Сўзлар 77937 та, ҳарфлар эса, 323015 тани ташкил қилади. Энг узун сура “*Бақара*” сураси бўлиб, 286 оятдан иборат, энг қисқаси эса, 3 оятдан иборат “*Кавсар*”дир. Энг узун оят “*Бақара*” сурасининг 282-ояти бўлиб, унда 128 та сўз, 540 та ҳарф ишлатилган. Энг қисқаси “*Ваз зуҳа*” (Зуҳо: 1) ва “*Вал фажр*” (Фажр: 1) оятларидир, иккаласида 5 тадан ҳарф, ёзилишда 6 тадир.

Қуръон сураларининг ўз номи бўлиб, айримларининг номи икки ва ундан ортиқ. Кўпчилигига фақат битта ном берилган.

Сураларнинг номланиши ўзига хос услубда амалга оширилган. Масалан, энг узун сура бўлмиш “*Бақара*” (Сигир) сурасида сигир ҳақидаги воқеа бир ўринда зикр этилган. Шу каби “*Наҳл*” (Асалари) сурасида асалари бир ўринда ва у билан боғлиқ хабар бир нечта оятлардагина зикр этилган.

Энг биринчи нозил бўлган оят “*Алақ*” сурасининг дастлабки 5 ояти, энг охириги нозил бўлган оят “*Бақара*” сурасининг 281-оятидир. Шу каби энг сўнги нозил бўлган оят “*Тавба*” сурасининг охириги 128–129- оятлари деган қараш ҳам, “*Моид*а” сурасининг 3-ояти, деган қараш мавжуд.

2.2. Қуръони каримни жамланиш босқичлари

Таянч иборалар: китоб, қиртос, саҳифа, ас-суҳуф ал-Бакрия, мусхаф Усманий, Қуръон лаҳжалари

Қуръоннинг жамланиш тарихи бўйича бир нечта асарлар ёзилган. Суютий, Заркаший ҳамда ўтган асрда Али ибн Сулаймон Абийд,

Иброҳим Абёрий, Муҳаммад Шаръий Абу Зайд, ғарб тадқиқотчиларидан Т. Нельдеке, И. Гольдциер, Р. Белл ва В.М. Уотт тадқиқотларида ўрганилган.

Қуръоннинг жамланиши илк даврда уч босқичда амалга ошган. Биринчи босқичда Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида тери, хурмо дарахти пўстлоғи, тош, суяк каби буюмларга ёзилган. Умуман, Қуръоннинг ўзида “*китоб*”, “*қиртос*”, “*саҳифа*” каби сўзларнинг ишлатилгани бу тушунчаларнинг арабларга яхши маълумлиги ва улар ёзишда бундай буюмларнинг ишлатганларини билдиради.

Ҳижратдан кейинги даврда Қуръоннинг ёзиб борилиши ва жамланишига доир Зайд ибн Собитнинг сўзи эътиборга молик: “*Биз Пайғамбар (с.а.в.) ҳузурларида тери бўлакларида Қуръонни ёзар эдик*”. Яна унинг ривоят қилишича, “*Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурларида ваҳийни ёзиб борар эдим. У киши менга ёзиб бўлганимдан сўнг “Ўқи!” дер эдилар. Мен ўқир эдим. Агар бирор нарса тушиб қолган бўлса тўғрилар эдилар*”. Муслим ривоят қилишича, “*Расулуллоҳ (с.а.в.): Мендан Қуръондан бошқа нарсани ёзиб борманглар*”, деганлар.

Қуръоннинг тартибланиши ҳам илк даврлардан амалга оширилган. Чунки Усмон ибн Аффондан қилинган ривоятга кўра, Муҳаммад (с.а.в.) нозил бўлган сура ва оятларни қаерга қўйишни кўрсатиб берганлар. (Абу Довуд, Нисой, Термизий, Аҳмад, Ҳоким).

Иккинчи босқичда 632 йил Ямома жангидан сўнг Умар ибн Хаттоб ушбу давр учун янгича ёндашувни кўтариб чиқди. У ҳам бўлса, Қуръонни ёзма равишда жамлаш зарурлиги ғояси эди.

Бухорийнинг ривоятига кўра, Умар ибн Хаттоб халифа Абу Бакр ҳузурига келиб, Ямома жангида етмишдан ортиқ қорилар ҳалок бўлгани, Қуръонни билган кишиларнинг вафоти уни мусулмонлар ёдидан кўтарилишига олиб келиши мумкинлигини айтиб, жамлаш таклифини беради. Сўнг ваҳий котиби Зайд ибн Собит чақиртирилиб, унга Қуръонни жамлаш топширилди. У дарахт пўстлоғи, тошларга ёзилган ҳамда кишилар ёдидаги Қуръон оятларини саҳифаларга ёзиб, жамлай бошлайди.

Қуръоннинг жамланиш жараёни қандай кечганлиги борасида ривоятлар кам. Уларга кўра, Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб ва Зайд ибн Собитга масжид олдида ўтиришлари ва Қуръондан деб ҳисобланган оят ва сураларни икки гувоҳ бўлган ҳолатдагина қабул қилиб, жамлашларини буюради. Халифа Абу Бакр томонидан саҳифалар етти лаҳжада жамланди. Бу тарихда “*ас-суҳуф ал-Баркия*” деб, номланди.

Учинчи босқичда Усмон ибн Аффон халифалик даврида, яъни 651 йил орадан 19 йил ўтиб Абу Бакр давридаги саҳифаларга етти ҳарф(лаҳжа)да жамланган суҳуфдан бир ҳарф, яъни Қурайш лаҳжасида нусха олиш эҳтиёжи туғилди. Бу сафар, бир нечта лаҳжаларда ўқиб, ҳар бир ўқиш эгаси бошқасини нотўғри ва хато деб ҳисоблай бошлагандан кейин бу муаммога чора кўрилишини талаб этди.

Ривоятга кўра, Ҳузайфа ибн Ямон Озарбайжон ва Арманистонга бўлган урушда иштирок этиб, мусулмонлар орасидаги бу ихтилофни пайқайди. Ҳузайфа бу ҳолат мусулмонлар орасида ички низо ва келишмовчиликлар кучайишига олиб келишини айтди. Чунки кишилар ўз мусҳафлари бўйича ўқишни тўғри, бошқаси хато, деб санаб, уларни кофирга чиқарар эдилар.

Ушбу урушнинг географик жойлашувига кўра, Шом ва Куфадаги саҳобийларнинг ўқиш услублари ва мусҳафлари ўртасида жиддий тортишув кечган, дейиш мумкин. Ҳузайфанинг ҳам Куфага келиб, турлича ўқиш асосидаги низолар ҳақида сўзлашига кўра ҳам, айнан ушбу шаҳар мусҳафининг бошқа яна бир мусҳаф билан ўқилишидаги жиддий ихтилоф туфайли бўлган кўринади.

Усмон ибн Аффон Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саъид ибн Ос, Абдурахмон ибн Ҳорисларни чақириб, Пайғамбар (с.а.в) аёлларидан бўлган Ҳафса онада сақланаётган саҳифалар асосида Қурайш лаҳжасида нусха кўчириш вазифасини юклайди.

3. Қуръонда ақидавий, фикҳий масалаларни ёритилиши

Таянч иборалар: тавҳид, сура, оят, сажда оятлари, маккий, маданий

Қуръони карим Аллоҳ таоло томонидан Муҳаммад (с.а.в.)га туширилган илоҳий китоб ҳисобланади. Қуръондаги мавзулар асосий уч йўналишга бўлинади:

1. Тавҳид – Яккаҳудоликка чақириб; 2. Шаръий ҳукмлар; 3. Ахлоқ-одоб ва тарихий оятлар.

Қуръони карим оятларини нозил қилиниш жараёнига эътибор қаратилса, тавҳид, яъни яккаҳудоликка чақирувчи оятлар Маккада нозил қилинганлиги кузатилади. Дастлаб, эътиқод, ахлоқ-одобга тегишли оятлар бирин-кетин нозил қилинган. Шу билан бирга имон

келтиришга чақирилган мавзулар доирасида фаришталар, муқаддас китоблар, Пайғамбарлар, тақдир, охират куни, жаннат ва дўзах кабилар асосий ўринга чиқарилади.

Қуръондаги ҳукмий оятлар – шаръий ҳукмлар ечимидир. Қуръон шариатнинг асосий манбаси ҳисобланиб, тахминан 500 та шаръий ҳукмларга доир оятлар мавжуд.

Фақиҳлар наздида ҳукмий оятлари икки хил турда бўлади:

1. Тўғридан тўғри ҳукм зикр этилган оятлар
2. Бирор масалани ечишда истинбот қилиш, бошқа оят билан қўшиб масалани ечиш

Биринчи турдаги ҳукмларга таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж билан бирга, никоҳ, талоқ, васият, қасам ва унинг каффоратлари, савдо сотиқ, эмикдошлик, мерос, жиноят жазолари каби масалалар ҳақида ҳукм ва қоидалар баён этилиши киради.

Тарбия ва ахлоқ ва одобга тааллуқли оятлар сони 1000 ортиқ бўлиб, баъзан қиссалар баёнида мавзуга доир ўғитлар берилса баъзан тўғридан тўғри мурожаат тарзида чиройли хулқларга даъват этилади. Исро сурасининг 23-38 оятларида тўғридан тўғри мурожаат ва насиҳат тарзида гўзал хулқларга чақирилади. Илм фан билан алоқадор 700 дан ортиқ оятлар мавжуд бўлиб, жуда кўпчилик оятларда инсонлар ақл эгалари сифатида аталган ва кўп ўринларда кишиларни тафаккур қилишга чақирилган.

Саволлар

1. Ваҳий нима?
2. Ваҳийнинг турлари ҳақида қанда қарашлар мавжуд?
3. Қуръони каримнинг жамланиш босқичлари қандай тартибда юз берган?
4. Қуръони каримда келган ақидавий ояларни айтинг?
5. Қуръони каримда келган ҳукмий оятларнинг сони қанча?

Мустақил иш мавзулари

1. Мовароуннаҳрда тафсир мактабини ривожланиши
2. Носих ва мансук илми ва Қуръони каримни тушунишда уни аҳамияти
3. Қуръон илмлари бўйича ёзилган асарлар
4. Илк тафсир мактаблари

Қўшимча адабиётлар

1. Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – 617б.
2. Заркаший. Бурҳон фий улумил Қуръон. 4 жилдли. – Қоҳира: Мактаба Дорут турос, 2002.
3. Суютий. Итқон фий улумил Қуръон. 2 жилдли. – Қоҳира: Дорул ҳадис, 2004.
4. Обидов Р. Қуръон ва тафсир илмлари.-Т: Тошкент ислом университети, 2003. -468 б.
5. Абдуллаев А.Ғ. Қуръоншунослик. Ўқув қўлланма. ТИУ, 2011.
6. Муҳаммад Тоҳир Курдий. Тарихул Қуръон. Shamela e-book. 2007.

3-БОБ. ҲАДИСШУНОСЛИК

3.1. Ҳадислар ва улар ҳақидаги фикрларни вужудга келиши

Таянч иборалар: ҳадис, мутавотир, саҳиҳ, ҳасан, ровий, санад, суннат, таҳдис

Ҳадисларнинг манбаи бўлган Пайғамбар (с.а.в.) даврларида саҳобалар эшитганларини ёд олиб, бу сўзларни хатга туширмаганлар. Зеро, ўша даврда арабларда катта ҳажмдаги достон ва шеърларни ёд олиб, хотирада сақлаш халқ орасида кенг тарқалган ва кишилар ўзларининг бу қобилиятлари билан фахрланар эдилар. Илк даврда ҳадисларнинг ёзма равишда жамланмаганига яна бир сабаб кўпчилик хат-саводни билмас ва ёзиш куруллари кенг тарқалмаган эди. Ислоннинг илк даврида ҳадислар Қуръони каримга араллашиб кетиши эҳтимоли бўлгани сабабли ҳам ёзма қайд қилинмаган. Саҳобалар Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадисларни гоҳ оғзаки баён этганлари, гоҳ бирор ишни қилганликлари ёки бирор ишни маъқуллаганликларининг шохиди бўлишлари асносида ўрганганлар.

Саҳобалар ҳадисларни хотираларида сақлаб, оғзаки тарзда бошқаларга етказганлар. Фақат айрим саҳобалар ҳадисларни ёзиб борганлар. Масалан, саҳоба Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилинган ҳадисда, мен Расулуллоҳ (с.а.в.)дан эшитган ҳар бир нарсани ёдлаш учун ёзиб юардим. Қурайшликлар менга “*сен Расулуллоҳ (с.а.в.)дан эшитган ҳар бир нарсани ёзиб юрасан, Расулуллоҳ ҳам инсон, у газабланганда ҳам, хурсанд бўлганда ҳам гапиради*” дейишди. Ёзишдан тўхтадим ва бунини Расулуллоҳ (с.а.в.)га эслатганимда “*Жоним қўлида бўлган зот номи билан қасам ичаманки, мендан ҳақдан бошқаси чиқмайди*” дедилар. Бу сўз замирида ҳадисларни ёзишга рухсат берилганини англаш мумкин. Расулуллоҳнинг хос котибларида саҳифалар, яъни саҳобалар ёзиб юрган варақлар бўлган. Улар кўпчилик кишилар орасида тарқалмаган ҳамда умумий тадвин қилиниб, бир китобга жамланмаган. Жобир ибн Абдуллоҳ, Саъд ибн Убода, Самрат ибн Жундуб, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос каби саҳобаларнинг ҳадислар ёзилган саҳифалари бўлган. Булардан ташқари, Пайғамбар (с.а.в.)нинг турли жойлардаги кишиларга ёзган мактублари ҳам

ҳадислардан иборат саҳифалар ҳисобланади. Манбалардаги хабарларга кўра, котибларнинг сони тахминан 40 тача киши бўлиб, улар турли ҳолларда, яъни шартномалар тузиш, қурбонликлар қилиш каби ҳолатларда ҳадис ёзиб борганлар.

Олимлар фикрича *суннат*, *хабар* сўзларини ҳам ҳадисга маънодош. Ҳадис ва суннат Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмалари ҳамда тақрирлари. Булар ҳадис нуқтаи назаридан шаръий ҳукм ҳисобланади. Ҳадис ишлатилишида луғавий ва истилоҳий жиҳатдан суннатдан фарқ қилади. Ҳадис сўзи тилшунослар наздида “*тахдис*” сўзидан олинган бўлиб, “хабар бермоқ” маъносини ифодалаган. Кейинчалик Пайғамбар (с.а.в.)га нисбат берилган гап, иш ёки тақрир (маъқуллаш, ман қилмаслик)га айтиладиган бўлган. Ибн Ҳажар Асқалоний: “Шариат урфида ҳадисдан мурод Расулуллоҳ (с.а.в.)га тегишли нарсалар (гап, иш, тақрир) бўлиб, ҳадис (янги) дейилиши унинг Қуръонга муқобиллигига ишорадир. Зеро, Қуръон қадимдир”, дейди. Шунга биноан баъзи олимлар, ҳадис луғатда янги маъносини ҳам ифодалашини эътиборга олиб, уни қадим (эски) Қуръони каримнинг муқобилида қўллаганлар. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ўзлари ўз сўзларини ҳадис деб атаб, бу ном билан бошқаларнинг сўзларини ўз сўзларидан ажратиб берганлар. Бунга мисол қилиб Муслим ривоят қилган “Кимки мендан билиб туриб ёлғон ҳадис айтса, у ёлғончилардан биридир” ҳадисини келтириш мумкин.

Ҳадис ва суннат луғатда бир маънони ифодаламайди. Ҳадисга амал қилиш суннатга амал қилиш деганидир. Суннат Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг покиза сайрат, турмуш тарзи, диний йўлига нисбатан ишлатилган. Баъзи муҳаддислар “*Ҳадис Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг гаплари ва ишларини ўз ичига олади, суннат эса фақат ишларини ифодалайди*” дейдилар. Яна бир гуруҳ олимлар бунинг аксини айтадилар: “*Суннат гап, амал ва тақрирни ўз ичига олади, ҳадис эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг гапларигагина хос бўлиб, қавлий суннатга тўғри келади*”. Бу билан суннатни қавлий, феълий ва тақририйга бўладилар. Шунингдек, Пайғамбар (с.а.в.)нинг халқий (тана кўринишлари), хулқий (ахлоқлари) ва таржимаи ҳолларига оид маълумотлар ҳам суннат дейилади. Пайғамбар (с.а.в.)дан содир бўлган нарсаларнинг фақатгина шаръий ҳукмга тегишлисини суннат деб, бошқаларини суннат демаслик саҳобийлар ва тобеъийларнинг одатлари бўлган. Масалан, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ривоят қилган ҳадисда: “Абу Туфайл қуйидагиларни айтади. Мен Ибн Аббосга

шундай дедим: Сенинг қавминг Расулуллоҳ (с.а.в.) Байтуллоҳни рамл (лўкиллаб юриш) ила тавоф қилганлар ва бу суннат дейишмоқда. Ибн Аббос: Ҳам рост айтишибди, ҳам ёлғон, деди. Ҳам рост айтишибди, ҳам ёлғон, деганинг нимаси, дедим. Рост айтганлари – Расулуллоҳ (с.а.в.) Байтуллоҳни рамл қилганлари. Ёлғон айтганлари – у (иш)нинг суннат эканлиги. Шунинг учун вақти-вақти билан муҳаддислар ва усул олимлари наздида саҳобийларнинг қилган ишлари ҳам суннатдир. Бунга Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг: “Сизларга менинг ва менинг ўринбосарларимнинг... суннати”, деган ҳадиси мисол бўлади.

Ҳадислардаги носих ва мансукҳи, омм ва хосни, мутлақ ва гумонни, мужмал ва батафсилни ҳам турлича англаганлар. Агар улар бирор масалада ихтилоф қилсалар, дарҳол Расулуллоҳга мурожаат қилиб, саволларига жавоб олиш имкониятига эга эдилар. Мазкур омиллар илк даврда ҳадиснинг алоҳида илм даражасида ўрганишга эҳтиёж қолдирмаган.

3.2. Ҳадис илмларининг ривожланиш босқичлари

Таянч иборалар: ҳадис марказлари, саҳоба, тобеий, Абу Ҳурайра, Басра, Куфа, сохта ҳадис

Пайғамбар (с.а.в) вафотидан кейиноқ мусулмонларнинг орасида ҳадисларнинг аҳамияти ортиб кетди. Бунга асосий сабаблардан бири мусулмонлар бошлиғи томонидан ўзидан кейин ким ўринбосар бўлиши ҳақида аниқ кўрсатма берилмаганида эди. Саҳобалар энди бирор бир кишининг ўринбосар бўлиши лозимлигига ишора қилувчи манба бўлувчи ҳадисларга муҳтож эдилар. Абу Бакрнинг Пайғамбар (с.а.в) томонидан ўлим олдидан намозга имомликка ўтишга буюриши унинг ўринбосари бўлиши мумкинлигига ишора сифатида қабул қилинди. Абу Бакр бу мансабга тайинланди ва масала ўз ечимини топди.

Абу Бакр ва Умар ибн Хаттоб даврларида ёш саҳобалар улғайиб, ўз илмларини янада кенгайттирдилар ва кейинги авлод, яъни тобеийларга ҳадислардан билганларини ўргатдилар. Саҳобалар Пайғамбар (с.а.в)га қандай интилган бўлсалар, тобеийлар уларнинг илмларини олишга шундай ҳаракат қилдилар ва ўз масалаларига жавоблар топдилар.

Расулуллоҳ (с.а.в) даврида турли фитналарнинг тарқалиши ва сохта ҳадис тўқишнинг имконияти деярли йўқ эди. Бунга сабаб бир томондан унинг ҳаёт экани бўлса, иккинчидан ваҳий нозил бўлиб, ёлғончиларнинг найранги фош бўлишидан қўрқишларида эди.

Абу Бакр мусулмонлар орасидаги диний ва сиёсий бирликни сақлаб қолган бўлса, Умар ибн Хаттоб эса фитналарнинг тарқалишини бартараф этди. У Пайғамбар (с.а.в)дан бирор ҳадис айтувчи киши ўз сўзига ишончи комил бўлмаса ҳеч нарса айтмаслигига чақирди. У бу қоидага амал қилмаган кишиларни қаттиқ жазоларди. Бу даврда ҳадислар кўп ривоят қилинишининг олди олинган эди. Агар ҳадислар кўплаб ривоят қилинаверса, мунофиқлар сохта ҳадисларни ҳам муомалага киритиб юборишлари аниқ эди. Бундан ташқари, саҳобаларнинг ўзлари ҳам хато ва гуноҳ масъулиятидан қўрқиб, ҳадисларни кам ривоят қилишга ҳаракат қилганлар. Шу омиллар мазкур даврда сохта ҳадисларнинг кўпайиши олдини олган.

Пайғамбар (с.а.в) даврида ҳадисларни ёзишга изн берилган эди, аммо у киши вафот этганидан сўнг турли урушлар натижасида Қуръони карим жамланганидек ҳадисларни ҳам жамлаш ва тадвин қилишга имкон топа олмадилар. Шунини ҳам айтиш керакки, ўша даврга оид ҳадислар ёзилган, лекин китоб шаклини олмаган турли хатлар ҳам топилган. Уларни саҳобалар ўзаро ривоят қилиб юрар эдилар. Масалан, Абу Бакр Баҳрайндаги омили (бошқарувчиси) Анас ибн Моликка мусулмонларга буюрилган садақанинг фарзлари ёзилган хатни юборди. Бу хат Расулуллоҳ (с.а.в)нинг садақалар тўғрисидаги мактубининг бир нусхаси эди.

Саҳобаларнинг яна бир жиҳати шунда эдики, улар Расулуллоҳ (с.а.в)ни кам ва кўп кўрганликларига қараб ҳам ҳадисларни кўп ёки кам билганлар. Бироқ уни кўп кўрган саҳоба ҳадисларни кўпроқ ривоят қилган деган хулосага келмаслик керак. Масалан, тўрт халифа Пайғамбар (с.а.в) ёнида доимий ҳамроҳ бўлган бўлсалар-да, унинг вафотидан кейин давлат ишлари билан банд бўлганликлари учун камроқ ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳадис марказлари. Саҳобалар турли жойларга кўчиб кетиб, у ерларда узоқ муддат яшаб қолганликлари сабабли ўша ўлкалар Қуръон ва ҳадисларни тарқатиш марказларига айланди. Бунга Мадина, Макка, Куфа, Басра, Шом, Миср каби йирик марказларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Расулуллоҳ (с.а.в) Мадинада Маккага қараганда кўпроқ ҳадис айтган. Чунки кўпгина ислом динига оид ижтимоий тартиб, қонун-қоидалар ҳижратдан кейин жорий бўлган. Макка шаҳри пайғамбарликнинг илк даври билан боғлиқ бўлса-да, ҳадис илми бўйича Мадинадан кейинги ўринда туради. Макка фатҳидан кейин Муоз ибн Жабал Расулуллоҳ (с.а.в) томонидан шу ерда дин илмларини шаҳар аҳолисига ўргатиши учун ўринбосар қилиб қолдирилди. Кейинчалик Абдуллоҳ ибн Аббос ҳам Басрадан Маккага қайтиб келади. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Соиб Махзумий, Итоб ибн Асид, Ҳакам ибн Абу Ос, Усмон ибн Талҳа ва бошқалар ҳадисларни тарқатиш ишлари билан шуғулланганлар.

Куфа шаҳри Эрон, Хуросон томонларга ҳарбий юриш олиб бориш учун мусулмон кўшинларининг таянч маркази ҳисобланган. Бу шаҳарга кўплаб саҳобалар келиб ўрнашиб қолганлар ва шу ерда вафот этганлар.

Басра шаҳрида Анас ибн Молик асосий ҳадис раҳнамоларидан эди. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Аббос (Маккага қайтгунча), Утба ибн Ғазвон, Имрон ибн Ҳусайн, Абу Барза Асламий, Маъқал ибн Ясор, Абу Бакра ва бошқа саҳобалар яшаганлар ва ҳадис тарқатганлар. Уларнинг шогирдларидан Абу Олия Рофеъ ибн Михрон, Ҳасан Басрий (500 та саҳобани кўрган), Муҳаммад ибн Сирин, Қатода ибн Диъомата Давсий каби кўплаб тобиийларнинг номларини келтириш мумкин.

Шом ўлкаси фатҳ этилгандан сўнг асосий аҳоли ислом динини қабул қилди. Халифалар ҳам бу ўлкага алоҳида эътибор бериб, кўзга кўринган саҳобаларни у ерга дин ишларини ўргатиш учун жўнатганлар. Жумладан, бу ерга ҳам Муоз ибн Жабал худди Яманга ва Маккага боргани сингари дин ишларини ўргатиш учун келган. Бу ўлкада яна фақиҳлардан саналган Убода ибн Сомит, Абу Дардо Ансорий ҳам аҳолига ислом дини арконлари ва ҳадис илмини тарқатганлардан ҳисобланади. Мазкур уч саҳоба бу ўлкада ҳадис илми ривожланишида муҳим ўрин тутганлар.

Мисрга ислом дини кириб келиши билан бу ерга ҳам бошқа илмлар қатори ҳадислар кириб келди. Бу ерга ҳам кўплаб саҳобалар келиб ўрнашди. Уларнинг энг машҳури ва энг кўп ҳадис ровийси, Абу Ҳурайранинг сўзига кўра, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос эди. Шунингдек, Уқба ибн Омир Жуханий, Хорижа ибн Ҳузофа, Абдуллоҳ ибн Саъд, Муҳмия ибн Жуз, Абдуллоҳ ибн Ҳорис, Муоз

ибн Анас Жуҳаний каби бир юз қирқдан ортиқ саҳобалар Миср аҳлига сабоқ берганлар.

Ҳадислар тарқатилишида катта ўрин тутган жойлар фақат шулар билан чекланмай, балки булар қаторига Марокаш, Испания, Яман, Кавказ, Қазвин (Каспий денгизининг жанубий ва ғарбий соҳил томони) ва Хуросонни қўшиш мумкин.

Ҳадис китобларида ўзидан энг кўп ҳадис ривоят қилган саҳобалар қуйидагилардир:

1. Абу Ҳурайра (5374 та).
2. Абдуллоҳ ибн Умар (2630 та).
3. Анас ибн Молик (2286 та).
4. Ҳазрат Оиша (2210 та).
5. Абдуллоҳ ибн Аббос (1660 та).
6. Жобир ибн Абдуллоҳ (1540 та).
7. Абу Сайид Ҳудрий (1170 та).

Саҳобаларнинг ҳадис ривоят қилишидаги тафовутларни қуйидагича изоҳлаш ва санаш мумкин:

Ҳижрий биринчи (VIII) асрда ҳадисларни ёзма равишда жамлаганлар қуйидагилар эди:

1. Саид ибн Жубайр Асдий (ваф. 95/714 й.) Ибн Аббос ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олган саҳифалари бўлган.
2. Омир ибн Шароҳил Шаъбий (ваф. 103/722 й.).
3. Муҳаммад ибн Муслим Асдий (ваф. 126/744 й.).
4. Умар ибн Абдулазиз (ваф. 101/720 й.) ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳижрий биринчи асрда ҳадислар асосан, оғзаки ривоят қилинди. Аммо оз миқдорда бўлса-да, уларни ёзиб борганлар ҳам бор эди. Вақт ўтиши билан янги савол ва муаммоларнинг пайдо бўлиши ҳадисларга бўлган талабнинг ортишига ва натижада ҳадисларнинг кенгроқ миқёсда ўрганилишига олиб келди.

3.3. Ҳадисларни илм сифатида шаклланиши

Таянч иборалар: мусталаҳ ал-ҳадис, илм ар-рижол, ал-жарҳ ва-т-таъдил, улум ал-ҳадис, усул ал-ҳадис, матн

Ҳадисларни чуқур таҳлилий ўрганиш зарурати “Ҳадис илми” ва бу илмга тегишли истилоҳларни тўғри ишлатишни тақозо этувчи “*Мусталаҳ ал-ҳадис*” соҳасининг шаклланишига олиб келди. Зеро, ҳадис илмининг ўзи “*Мусталаҳ ал-ҳадис*” (ҳадис истилоҳлари), “*Илм ар-рижол*” (ровийларни билиш), “*ал-Жарҳ ва-т-таъдил*” (Ишончсиз ва ишончлига ажратиш) каби бир неча илмларни ўз ичига олувчи комплекс фан ҳисобланади.

“*Мусталаҳ ал-ҳадис*” – ҳадис илмида ишлатиладиган атамаларни ўрганувчи соҳа. У “*Улум ал-ҳадис*” (ҳадис илмлари), “*Усул ал-ҳадис*” (ҳадис асослари) номлари билан ҳам юритилади. “*Мусталаҳ ал-ҳадис*” ўзига хос шартлар, турли усул ва қоидалар асосида *санад* ва *матн* ҳолатини ўрганади. Ҳадисларнинг тўғрисида нотўғрисида, яъни саҳиҳини заифидан ажратади.

Ҳадисларни ривоят қилиш ва тушуниш жиҳатидан улар икки қисмга бўлиб ўрганилади: 1. “Ривоят илми”да Пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, феъли, тақрири, сифати, уларни ривоят қилиш, сўзларнинг ўзгариши ва аниқ экани ўрганилади; 2. “*Дироят илми*”да санад ва матнни билиш қоидалари ўрганилади. Бу йўналишларни биринчи бўлиб тизимга солган олим қози Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Абдуррахмон ибн Халлод Ромаҳурмузий (ваф. 320/932 й.) бўлди. У ўзининг “*ал-Муҳаддис ал-фосил байна-р-ровий ва воъий*” (Ривоят қилувчи ва англовчи орасини ажратувчи муҳаддис) асарини ёзиб, бу йўналишда илк қадам қўйди. “*Мусталаҳ ал-ҳадис*” бўйича “*Маърифат улум ал-ҳадис*” (Ҳадис илмларини билиш), “*ал-Кифоя фи илм ар-ривоя*” (Ҳадис ривоят қилишда етарли илм) ва “*ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-сомиъ*” (Ровийнинг ахлоқи ва эшитгувчининг адаби), “*ал-Имло*” (Тушунтирувчи), “*Муқаддамат Ибн Салоҳ*” (Ибн Салоҳ муқаддимаси ёки Улум ал-ҳадис), “*Нухбат ал-фикр*” (Танлаб олинган фикрлар), “*Тадриб*” (Ўргатувчи), “*Қавоид ат-таҳдис*” (Ҳадис айтиш қоидалари) каби асарлар ҳам ёзилган. Замонавий асарлардан “*Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис*”, “*Маолим ас-суннат ан-набавия*”, “*Манҳаж ан-нақд фи улум ал-ҳадис*” ва бошқа асарларни келтириш мумкин.

Муҳаддислар ҳадисларнинг саҳиҳлик, яъни ишончлилик даражасини аниқлашда, асосан, унинг “*иснод*” (ёки “*санад*”) деб аталувчи ровийлар занжирини акс эттирган қисмига эътибор бердилар. “Матн” деб аталган ҳадиснинг асосий қисмини Пайғамбар (с.а.в.)дан мусаннифга етиб келиш йўлини “*иснод*” кўрсатади.

“*Иснод*” ҳадиснинг таркибий қисми бўлиб, истилоҳда “ҳадисни унинг айтувчисига боғлаш” маъносини берди. Бунда ҳадис матнини Пайғамбар (с.а.в.)дан муҳаддисга етказувчи кетма-кет бир-бирига узатган ровийлар занжири тушунилади. Ҳадисга “таянч” ҳисобланган “иснод” қанчалик ишончли кишиларни ўз таркибига олган бўлса, ҳадис шунчалик саҳиҳ ҳисобланади. Исноднинг бошида мусанниф (масалан, Имом Бухорий) ўзи ҳадис эшитган устози ёки ровийсини келтиради. Сўнг у кимдан эшитган бўлса, ўшанинг номини, кейин у одам ўзига ҳадис айтган кишининг номини келтиради. Шу тариқа исноднинг охирида Пайғамбар (с.а.в.) номидан ҳадис матни келтирилади. Масалан, Имом Бухорий ўз асарида бир иснодни қуйидагича беради: “Бизга Абдуллоҳ ибн Юсуф ушбу ҳадисни айтди. У бизга Молик хабар берди, деган, у эса Ибн Шихобдан эшитган. У Муҳаммад ибн Жубайр ибн Мутъимдан, у отасидан эшитган экан. Жубайр ибн Мутъим Расулуллоҳ (с.а.в.)дан қуйидагиларни эшитдим, деган...”, деб ҳадис келтирган.

“*Матн*” – ҳадиснинг таркибий қисми. Истилоҳда санаднинг ниҳояси, яъни маънолардан ташкил топган ҳадиснинг лафзлари ёхуд санаднинг тугаган жойидан бошланган Пайғамбар (с.а.в.) ёки бошқалар (саҳоба, тобиий, муҳаддис, фақиҳ)нинг сўзи. Масалан, Муслим ривоят қилади: Абу Бакр ибн Абу Шайба Абу Усомадан, Усома Ҳишомдан, Ҳишом эса Муҳаммад ибн Сийриндан, Сийрин Абу Ҳурайрадан, Набий (с.а.в.) дедилар: “Киши биродарининг совчиси устига совчи қўймайди...”. Бунда санаднинг тугаган жойидан бошланган Набий (с.а.в.)нинг сўзи, феъли, тақрири ёки сифатига матн дейилади.

Иснод ўзининг тузилишига кўра бир неча турга бўлинади. Масалан, ҳадис иснодидаги барча кишиларнинг номлари аниқ ва маълум бўлса, у ҳолда иснод “*муттасил*” (узлуксиз) деб аталади. Ҳадиснинг ҳақиқий ёки сохта экани иснодда келтирилган шахсларнинг исмларини таққослаш йўли билан текширилган. Иснод кучли деб топилса матн ҳам ишончли ҳисобланган. Шунинг учун муҳаддисларнинг асосий вазифаларидан бири ҳадисларнинг иснодини кучли ёки кучсиз эканини кўрсатиб бериш бўлган. Иснод санад сўзи билан синоним сифатида ишлатилади.

Исноди муттасил равишда ўз ниҳоясига етган, яъни санади билан ривоят қилинган ҳадисларни “*Муснад*” деб аталади. Бундан ташқари “*муснад*” сўзи “*иснод*” маъносида ҳам келиши мумкин. Шунингдек,

ҳадисларни иснодларига кўра, яъни ровийларига кўра тартиблаб жамланган илк ҳадис тўпламлари ҳам “*Муснад*” деб аталган.

“*Муснад*” туридаги тўпламларда ҳадислар уч хил тартибда жойлаштирилиши мумкин:

1. Саҳобаларнинг исмлари алифбо тартибида жойлаштирилиб, бир саҳоба ривоят қилган барча ҳадислар бир жойда келтирилади, кейин эса бошқа саҳоба ва ҳ.к.

2. Саҳобанинг фазилатига қараб тузилади. Масалан, “*Ашарати мубашишара*” (жаннатийлиги башорат берилган ўнта саҳоба) номларидан бошланади.

3. Саҳобаларнинг исломга кириш тарихига кўра аввал Абу Бакр ва бошқалар.

Муснад тўпламлари орасида Аҳмад ибн Ҳанбалнинг (ваф. 240/855 й.) “*Муснад*” асари машҳурдир.

“*Мусаннаф*” тўпламларида муснадлардан фарқли равишда ҳадислар муайян мавзуларга ажратилган ҳолда берилади. Бу услуб мавзуларга қараб тўплангани учун фойдаланиш анча қулай. Масалан, Имом Бухорийнинг “*Саҳиҳ*”и шу турга мансуб.

Иснодлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳадисларнинг айримлари тўғри Пайғамбар (с.а.в.)дан эмас, балки саҳоба ёки тобиийдан ривоят қилинади. Расулуллоҳ (с.а.в.)гача етиб борган иснодлар “*марфуъ*” (кўтарилган, етиб борган) деб аталиб, саҳобада тўхтаган иснод эса “*мавқуф*” (тўхтаган, тўхтатилган) деб юритилади. Иснод қайси табақага бўлса-да узлуксиз етиб борган бўлса, у “*муттасил*” (узлуксиз) деб аталади.

Ҳадис ривоят қилишда табақаларнинг ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. “*Табақа*” (кўплиги “табақот”: даража, босқич) деганда Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадис ривоят қилувчиларнинг тартиблари тушунилади. Масалан, саҳобалар – биринчи табақа, тобиийлар – иккинчи табақа, атбо ат-тобиинлар – учинчи табақа ва ҳ.к. Мазкур мезон асосида кейинги муҳаддислар ровийларга аталган асарларини ҳам тузганлар. Бундай асарлар “*табақот*” жанрига мансуб ҳисобланади. Бундай тўпламларда ровийларнинг таржимаи ҳоллари табақаларига қараб тартибланган бўлади.

Иснод тўлиқ бўлиб, тўғри Пайғамбар (с.а.в.)га етиб борган бўлса, “*муттасил марфуъ*”, агар саҳобага етиб борган бўлса, “*муттасил мавқуф*” деб аталади. Масалан, “Молик Ибн Шихобдан, у Солим ибн Абдуллоҳдан, у отасидан, у Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ривоят қилади” деган иснодда бошдан то охиригача муттасил (узлуксиз) ва

Расулуллоҳ (с.а.в.)га қадар кўтарилган (етиб борган), шунинг учун у “*муттасил марфуъ*” ҳисобланади. “*Молик Нофеъдан, у Ибн Умардан, у киши дейдилар*” дейилгандаги иснод Ибн Умаргача узлуксиз, аммо Расулуллоҳ (с.а.в.)гача етмаган ва саҳобада тўхтаб қолганлиги учун муттасил мавқуф дейилади.

Муттасил ҳадис ҳукми саҳиҳ, ҳасан ёки заиф бўлиши мумкин. Саҳобага муттасил равишда етган ҳадисда: “*Молик Нофеъдан, у эса Ибн Умардан эшитган “Ким бирор кишидан қарз олса, унга қарзини қайтариб бериши шартдир*”, деган. Ушбу ҳадис ўз ниҳоясига муттасил ҳолда етган.

Ҳадисларни ривоят қилувчи, таҳлилий ўрганувчи, алоҳида тўпламларга жамловчи кишиларга нисбатан ҳам ҳадис илмида алоҳида махсус номлар берилган. Масалан, санад занжирида туриб ўзидан олдинги кишидан ҳадис эшитиб, кейингиларга айтган киши “*ровий*” дейилади. У ривоят қилган сўз – “*ривоят*”, “*матн*”, “*ҳадис*”, “*осор*” (бир. асар: ёдгорлик, из) деб аталиши мумкин. Мазкур ривоят ҳадис ёки саҳобанинг сўзи ёки тобиийнинг фатвоси ҳам бўлиши мумкин. Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Термизий каби оғзаки ривоятларни китобга жамлаган муҳаддислар “*ровий*” деб аталиш билан бирга “*мусанниф*” (тузувчи, тасниф қилувчи), “*муҳаддис*” (ҳадис илми олими) деб ҳам аталади. Ровий ҳадисларни исноди билан ривоят қилса, уни “*муснид*” деб аталади. Бунда унинг ҳадис илмини чуқур билиш-билмаслиги эътиборга олинмайди.

Ҳадис олимлари балоғат масаласида яқдил эмаслар:

1. Ровий ҳадисни эшитаётганда беш ёшга тўлган бўлиши ҳам мумкин. Асос сифатида саҳоба Маҳмуд ибн Робийъдан: “*Набий (с.а.в.)дан ақл ўргандим. Челақдан сув олиб менга пуркадилар, ўшанда беш ёшда эдим*”, деган ҳадис келтирилади.

2. Баъзилар ривоятни эшитаётганда балоғат ёшини белгиламаганлар. Бола бу пайтида ёлғон гапиришни билмайдиган ҳамда эшитган нарсасига мантиқан тўғри жавоб қайтара оладиган даражада бўлиши лозим.

Мазкур шартлар мавжуд бўлган ровий ҳадис илмида “*адолат соҳиби*”, яъни ҳадисларини қабул қилиш мумкин деб ҳисобланади. Акс ҳолда унда адолат йўқ деб ҳисобланади ва унинг ривояти қабул қилинмайди. Ҳадис ровийси ривоятларни ўзининг шайхидан олади. “*Шайх*” сўзи “*қария*”, “*оқсоқол*”, “*устоз*” маъноларини берса-да, ҳадис илмида “*шайх*” деганда асосан “*устоз*” тушунилади ва бунда ривоят қилаётган ровийнинг устози назарда тутилади.

Ровийларнинг барчаси ҳам “*мусанниф*” даражасига кўтарилавермайди. Бунинг учун у ҳадисларни ёзма равишда жамлаб, “*тасниф*” қилган бўлиши керак. Тасниф деганда ҳадисларни муайян мавзуларга ажратган ҳолда жамлаш назарда тутилади. Бу каби тўпламлардан фойдаланиш анча қулай.

“*Муҳаддис*” даражаси ҳадис илмининг ривояти, диroyти ҳамда исноддаги ровийлар ҳолатини тадқиқ қилиш билан шуғулланган, ҳадисларни ишончли ёки ишончсизлигига қараб саралаб тўплаш ва шарҳлаш билан шуғулланган олимга нисбатан берилади. Шунингдек, ҳофиз, ҳоким, ҳужжат даражасига етган олимлар ҳам умумий ном билан муҳаддис дейилади. Муснид муҳаддис бўла олмайди. Чунки муснид бўлиш, яъни ҳадисларни иснод билан ривоят қилиш учун унда муҳаддис даражасидаги илм бўлиши шарт эмас. Муҳаддис ҳадисларни исноди билан ривоят қила олгани учун муснид бўла олади.

Муҳаддис даражаларининг юқорисидан бири “*ҳофиз*” ҳисобланади. Кўп қиррали муҳаддисларга бундай ном берилган бўлиб, айрим олимларнинг айтишича, ҳофиз бўлиш учун камида 20.000 та ҳадис, баъзиларига кўра 100.000 та ҳадис ёдлаган бўлиши керак. “*Муҳаддис*” ва “*ҳофиз*” бир хил маънода ишлатилади, деган фикрлар ҳам бор. Абдуррахмон ибн Махдий (ваф 198/814 й.), Ибн Абу Ҳотам Розий (ваф. 327/939 й.), Ибн Асокир Али ибн Ҳасан Абулқосим (ваф. 571/1176 й.)лар “*ҳофиз*” номи билан танилганлар.

“*Ҳужжат*” даражаси ҳофиздан ҳам юқорироқ ҳисобланиб, бунинг учун муҳаддис 300.000 ҳадисни ёддан билиши талаб этилади. Ҳусайн Муаллим ибн Заквон (ваф. 145/762 й.), Ҳишом ибн Урва ибн Зубайр (ваф 146/763 й.), Абу Нуайм Журжоний, Абдулмалик ибн Муҳаммад (ваф. 323/935 й.) каби олимлар “*ҳужжат*” унвонига эга бўлганлар.

“*Ҳоким*” даражаси ривоят қилинган барча ҳадисларнинг исноди, матни, жарҳ ва таъдилини ҳамда тарихини камчиликларсиз дақиқ ўрганган кишига нисбатан ишлатилади. Ҳоким муҳаддис, ҳофиз ва ҳужжат даражаларидан юқори туради. Бу даражага “Олти ишончли” тўплам муаллифларидан бештаси – Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом Термизий, Имом Насоййлар ҳамда Абдуллоҳ Найсабурий (ваф. 405/1015 й.), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (ваф. 310/922 й.) каби муҳаддислар эришганлар.

Ҳадис илмида “*асҳоб ал-ҳадис*” (ҳадис эгалари), “*аҳл ал-ҳадис*” (ҳадис аҳли), “*аҳл ал-асар*” (ёдгорликлар аҳли) атамалари ҳам

машхур. Бу номлар ҳадис илми билан шуғулланган муҳаддисларга ишлатилган. Бу ном фикҳда “асҳоб ар-раъй” (раъй, яъни мустақил фикр эгалари) ёки “аҳл ар-раъй” (раъй аҳли)дан фарқли асосан ҳадисларга таяниб ҳукм чиқарган олимларга нисбатан берилган.

3.4. Ҳадис илми ривож

Таянч иборалар: муснад услуби, саҳиҳ услуби, сунан услуби, сохта ҳадис.

Ҳадисларни танқидий ўрганиш. III/IX аср ҳадис илми тарихида олтин давр ҳисобланади. Чунончи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб тобора ривожланган ҳадис илми билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан зиёд муаллифлар шуғулланганлар. Ҳаттоки, бу даврда ҳадисларни ишончли манбаларга асосланиб, маромига етказиб илмий равишда тартибга солиш олимлар орасида энг севимли, зарурий машғулот даражасигача етган. Шунингдек, бу асрда тўпланган ҳадислар илмий нуқтаи назардан муайян қонун-қоидаларга таянган ҳолда тартибга туширилган. Ҳижрий иккинчи (IX) асрда ҳадис фикҳ илмининг бир бўлаги сифатида ўрганилган бўлса, учинчи асрга келиб, алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқди ва мустақкам асосга эга бўлган мустақил илм сифатида қарор топди. Ҳадис илмининг фикҳ илмидан алоҳида фан сифатидаги фарқини биринчи бўлиб Имом Шофийий кўрсатиб берган.

Илк ислом даврларидан бошлаб сохта ҳадислар сонининг тобора кўпайиб кетиши мусулмон олимлари олдига уларга нисбатан танқидий ёндашиш заруратини қўйди. Бу албатта, мусулмон олимлари эътиборидан четда қолмади ва улар ўзига хос, аввалги ровийлардан фарқли ҳадисларни танқидий ўрганиш услубини ишлаб чиқдилар.

III/IX асрда ҳадисларни ўрганиб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратган, тадвин қилиб китобларга жамлаган олимларни тўлақонли “муҳаддис”, яъни ҳадис илми билимдони дейиш мумкин. Дарҳақиқат, ҳадисларнинг бу даврга етиб келишида илк ровийларнинг хизматлари бекиёс. Аммо, улар асосан, ҳадисларни ёдлаш, жамлаш, ривоят қилиш билан шуғулланган эдилар. III/IX асрга келиб ҳадисларни ўрганишга эҳтиёж, шу билан бирга сохта ҳадисларнинг кўпайиб

кетиши алоҳида “ҳадис илми” сифатида шаклланишига олиб келди. Мазкур илм билан шуғулланган олимлар “муҳаддис” деб аталди.

Буюк муҳаддислар ва уларнинг асарлари. Ҳижрий учинчи (X) асрда қуйидаги муҳаддислар фаолият кўрсатдилар:

а) муснад услубида:

1. Саид ибн Мансур Марвазий (ваф. 227/842 й.).
2. Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Абу Шайба (ваф. 235/850 й.).
3. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Баззор (ваф. 229/844 й.).
4. Абу Абдурахмон Бақий ибн Махлад Андалусий (ваф. 276/889 й.).
5. Абу Саид Усмон ибн Саид Доримий (ваф. 280/893 й.).
6. Абу Муҳаммад Абд ибн Ҳумайд ибн Наср Кешший (ваф. 249/863 й.).
7. Абу Муҳаммад Ҳорис ибн Муҳаммад ибн Абу Усома Тамимий (ваф. 282/895 й.).
8. Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал Шайбоний (ваф. 240/855 й.).

б) саҳиҳ услубида:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ваф. 256/870 й.).
2. Муслим ибн Ҳажжож Қушайрий (ваф. 261/875 й.).

в) сунан услубида:

1. Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний (ваф. 275/888 й.).
2. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий (ваф. 279/892 й.).
3. Абу Абдурахмон Аҳмад ибн Шуъайб Насоий (ваф. 303/916 й.).
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Қазвиний (ваф. 273/886 й.).

Саволлар

1. Нима учун илк даврда ҳадисларни ёзма жамлашга эътибор берилмади?
2. Илк ҳадис ёзган кишилар кимлар эди?
3. Аёллардан биринчи ҳадис ривоят қилганлар кимлар?
4. Кўп ҳадис ривоят қилган саҳобалар

Мустақил иш мавзулари

1. Марказий Осиёга ҳадисларнинг ёйилиши
2. Марказий Осиёда ҳадис ривоят қилган муҳаддислар ва уларнинг даражалари
3. Мўътабар ҳадис тўпламлари

4. Ғарбда ҳадисларни ўрганилиши

Қўшимча адабиётлар

1. Абу Исо ат-Термизий. Аш-Шамойил ан-Набавия / Таржимон У.Уватов. – Т.: 1993.
2. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим Имом ат-Термизий. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1998. – 63 б.
3. Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: 2001.
4. Уватов У. Икки буюк донишманд. – Т.: Шарқ, 2005. – 60 б.
5. Уватов У. Имом ал-Бухорий ҳаёти. – Т.: 1998.
6. Уватов У. Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998.
7. Раҳимжонов Д., Муротов Д. Хадисшунослик. Ўқув қўлланма. ТИУ, 2011.
8. Ермаков Д. Хадисы и хадисная литература // Ислам (историографические очерки) / Под общей редакцией С.М.Прозорова, – М.: Наука, 1991 – С. 85-108.

4-БОБ: АҚИДАВИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ВА ҒОЯВИЙ ОҚИМЛАР

4.1. Калом илмининг юзага келиши

Таянч иборалар: мотуридия, калом, тавҳид, Мовароуннаҳр, ҳанафия, муътазилия

Илк ислом даврида Куръон илмлари ҳали алоҳида фан сифатида шаклланмаган эди. Ўша даврда саҳобалар маъносини тушуниш қийин бўлган (муташибих) оятлар борасида Пайғамбар (с.а.в)га кўплаб саволлар берар эдилар. Бунинг натижасида турли хил ихтилофлар келиб чиқар эди. Жалолиддин ас-Суютий “Савн ал-мантиқ” асарида таъкидлашича, Ибн Аббос шундай деган: “Ихтилофлар авж ола бошлагач, Расулуллоҳ (с.а.в) қалбларга шак-шубҳа тушишига сабаб бўлаётган муташибих оятлар ҳақида баҳс юритишни кескин тақиқлаб қўйганлар”. Ибн Аббоснинг таъкидлашича, “Биринчи бўлиб бу суннатга хилоф иш тутган Абдуллоҳ ибн Сабиғдир. У Мадинага келганда муташибих оятлар ҳақида баҳс юрита бошлади. Халифа Умар ибн Хаттоб уни ўз ҳузурига чақириб исмини сўради. Сўнг унинг буруғи билан Сабиғни хурмонинг қуриган шоҳи билан боши қонагунча саваладилар. Сабиғ турган жойида тик тураверди. Чунки у муташибих оятлар ҳақида баҳс юритишни тарк этишга бир неча бор ваъда берган эди. Абдуллоҳ ибн Сабиғ шундай деди: “Агар мени ўлдиришни хоҳласангиз чиройли ўлим билан ўлдилинг”. Бироқ, Умар уни қўйиб юборди ва Абу Мусо ал-Ашъарийга у билан ҳеч бир мусулмон бирга ўтирмаслигини тайинлади”. Демак, илк даврларданок айрим ақидавий ихтилофлар сабабли калом илмига мойиллик пайдо бўла бошлаган эди.

Калом илми турли ақидавий масалаларда ўзаро тортишув ва низолар натижасида юзага келган турли оқимларнинг (хорижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржийлар) ўзаро олиб борган баҳс-мунозаралари ва бошқа дин вакилларида маздаизм ва христианларнинг ҳам юқоридаги оқимлар билан бўлган тортишувлари натижасида шаклланиб ривожланган. Калом илми билан машғул бўлган диний уламолар “мутакаллим” деб аталган. Мутакаллимлар ақидавий масалаларни ечишда далиллар билан бир

қаторда ўз тафаккурлари, яъни ақл-идрокларига ҳам суяниб иш тутганлар. Нақлий далилларни келтирганда ҳам Қуръонни шарҳлар эканлар, уни ўзгача тарзда тафсир қилганлар. Мутакаллимларнинг Қуръонни бундай шаклда шарҳлашларини баъзи уламолар тафсирнинг “*ат-тафсир бир-раъй*” туридан ҳисоблаб, уни тафсир деб атаса бўлади, деган фикрга келганлар. Аммо аксарият илк ислом уламолари Қуръонни бу шаклдаги шарҳини тафсир деб аташ нотўғри, балки уни “*таъвил*” деб аташ керак деган фикрни билдирганлар.

Калом илмига оид масалаларни дастлаб ал-Жаъд ибн Дирҳам (в.743 й.)нинг ижодида учратиш мумкин. Ал-Жаъд биринчилардан бўлиб Қуръоннинг вақти-вақти билан яратилган (*махлуқ*) деган концепция, ҳамда инсонда ирода эркинлиги каби масалаларни илгари сурган. Унинг фикр-мулоҳазаларини шогирди Жаҳм ибн Сафвон (в.745 й.) давом эттирган. Жаҳм ибн Сафвон кейинчалик “*жаҳмия*” оқимига асос солган.

4.2. Калом илмининг Мовароуннаҳрдаги ривож

Таянч иборалар: *Табсират ал-адилла, Китоб ал-анвор, Китоб ал-иътисом, Мақолат ал-исломиййин, Маъолим ад-дин.*

Мовароуннаҳрга ислом дини кириб келиши билан калом илмининг вужудга келишига ҳам замин яратилди. Ушбу илмнинг ўлкамизда ривожланишида айрим сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг ҳам таъсири бор.

Тарихга назар ташланса, VIII аср бошларига келиб Мовароуннаҳр ва қўшни Хуросонда бошқа ҳудудларга нисбатан ислом динини қабул қилувчилар сони ортиб борди. Жизядан кутилиш мақсадида кўплаб аҳоли ислом динига кира бошлади. Ислом динини қабул қилган маҳаллий аҳоли жизядан озод этилди. Натижада давлат хазинаси бир мунча “бўшаб қолишига” олиб келди. Бу эса ўз навбатида ҳукмрон доираларининг норозилигини келтириб чиқарарди. Бу ҳудудларда жон бошидан олинадиган солиқ масаласи ҳақида кўп мунозаралар бўлишига сабаб бўлди. Айниқса, илмсизлик натижасида янги мусулмонлар жизя билан бир қаторда унга умуман алоқаси бўлмаган “*харож*” солиғини ҳам тўлашдан бош торта

бошладилар. Бу Хуросон ноибларининг норозилгини келтириб чиқарди. Чунки улар бундай даромаддан осонгина воз кечишни истамас эдилар. Хуросон волийси ал-Ашрас ибн Абдуллоҳ Сулабий ҳар бир мусулмондан хирож солиғини олишга буйруқ бергач, янги мусулмонлар бунга норозилик билдириб, ўз ҳуқуқларини талаб қилиб ҳатто Дамашқдаги халифага шикоят қиладилар.

Вазиятдан бохабар бўлган Ашрас Самарқанд қўмондони ал-Ҳасан ибн Абил Амаррата ал-Киндийга янги мусулмонларнинг исломга чиндан кирганлигини текшириш вазифасини топширди.

Ҳар икки томоннинг далиллари чин мусулмон ҳисобланиб, жизя солиғидан озод бўлиш учун қандай шартларни бажариш зарур, деган муаммога бориб тақалар эди. Бу муаммо эндиликда фақат сиёсий мазмунга эга бўлмай, балки “*муъмин*” тушунчасига қандай таъриф бериш керак, деган масала билан боғлиқ эди. Чунки Хуросон ноиблари ўз моддий манфаатлари йўлида имоннинг шартларини ниҳоятда мураккаблаштириб, ҳаттоки унинг ичига Қуръоннинг энг узун сураларидан бирини ёд олишлик шартларини ҳам киргизган эдилар. Бундай вазифа араб тилини яхши билмайдиган форсий ва туркий халқлар орасида қийинчилик туғдираар эди. Натижада имон масаласи калом илми бўйича ҳал қилиниши талаб қилинар эди.

VIII-IX асрларда Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган машҳур мутакаллим ва фақиҳ олимлардан бири Абу Муқотил Самарқандий ҳисобланади. У 823 йили Самарқанд шаҳрида таваллуд топган. Манбалар ушбу аллома Абу Ҳанифа билан учрашгани ва ундан дарс олгани ҳақида хабар беради. Абу Муқотил Самарқандий ҳақида немис шарқшуноси У.Рудольф атрофлича маълумот берган.

Абу Муқотил ас-Самарқандий Абу Ҳанифа билан қанча давр мобайнида учрашгани ва қанча муддат ўз юртида фаолият олиб боргани, келажакда ушбу алломанинг илмий мероси билан яқиндан тадқиқотлар олиб бориш орқали аниқ бўлади.

Минтақадаги Абу Ҳанифа издошларидан яна бири Абу Бакр ас-Самарқандий ҳақида тарихий манбаларда нисбатан кўпроқ маълумотлар келтирилган. IX аср охирларига келиб Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотига рақиб бўлган карромия таълимоти ҳам кириб кела бошлаган эди. Бу эса албатта, ўша даврда Абу Ҳанифа издошларини бефарқ қолдира олмас эди. Ҳатто шундай вазият ҳам юзага келган эдики, баъзи мовароуннаҳрлик олимлар фикҳий масалаларда Абу Ҳанифа мазҳабида бўлсалар, ақидавий масалаларда Ибн Карром таълимотига эргашар эдилар.

Ибн Карром асли Хуросоннинг Сеистон (Сижистон) воҳасида таваллуд топган. Ибн Карром ас-Сижистоний кейинчалик Хуросонга кўчиб ўтган ва Нишопур, Марв ва Хиротда ҳам бир қанча таниқли олимлардан таълим олган. Айниқса, у Балхда устози Абу Юсуфдан (в. 854 й.) кўп таълим олади ва беш йил давомида Маккада яшаб ижод қилади. Уни Нишопурдан Сейистонга бадарға қилганлар. Сўнгра Хуросондаги ваъзлари туфайли Нишопур ҳокими томонидан ҳибсга олинган ва саккиз йил давомида қамокда сақланган. Умрининг охирги йилларини Нишопурда ўтказган ва 869 йили вафот этган.

Унинг ақидавий масалалардаги эътиқодига келсак, у Аллоҳнинг сифатларини инсонга хос аъзолар билан таърифлаган (антропоморфист-мушаббаҳа). Бу эса, мотуридийларнинг энг катта қаршилигига сабаб бўлган ва шунинг учун ҳам Мотуридий издошлари унинг ғоялари Мовароуннаҳрда тарқалишига қарши чиққанлар.

Ибн Карром ғояларига энг катта қаршилик кўрсатган олим Абу Бакр ас-Самарқандий ҳисобланади. Абул Муин ан-Насафий ўзининг *“Табсират ал-адилла”* асарида Мовароуннаҳрда ҳеч бир олим Абу Бакр ас-Самарқандий каби карромийларга қарши кураш олиб бормаган, деб таъкидлайди. Самарқандлик бошқа олимларга нисбатан унинг кўплаб асарлари ҳақида маълумотлар етиб келган. Олимнинг маълум бўлган асарлари орасида *“Китоб ал-анвор”* рисоласининг номигина етиб келган холос. Шунинг учун ушбу асарнинг қандай мавзуга оид экани номаълум. Иккинчи асар *“Китоб ал-иътисом”* бўлиб, китоб ҳадис илмига бағишланган. Олимнинг учинчи рисоласи *“Мақолат ал-исломийин”* бўлиб, Абу Бакр ас-Самарқандий ушбу асарида карромийларнинг нотўғри ақидаларига зид далиллар келтирган. Олимнинг яна *“Маъолим ад-дин”* номли асари ҳам сақланиб қолган. Ушбу асарнинг кўлёзма нусхаси Машҳадда сақланмоқда. Немис тадқиқотчиси У.Рудольфнинг таъкидлашича, ушбу китоб фикҳ илмига бағишланган ва IX асрда ёзилган фикҳга оид асарларнинг сақланиб қолган ягона нусхаси ҳисобланади.

Абу Бакр ас-Самарқандий 881 йили она юрти Самарқандда вафот этган. Унинг Мовароуннаҳрда фикҳ, ҳадис ва калом илмлари ривожига учун қўшган ҳиссаси катта бўлган.

4.3. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг илмий мероси

Таянч иборалар: Мотурид, ақоид, Садр ал-фуқаҳо, Китоб радд ала ал-карромия, Китоб ат-тавҳид.

Абу Мансур ал-Мотуридий номи тилга олинганда, аввало бутун мусулмон оламида эътироф этилган икки ақидавий таълимот ашъария ва мотуридия кўз ўнгимизда намоён бўлади. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг келажак авлодга қолдириб кетган илмий-маънавий меросини таҳлил қилиш орқали, у ўз асарлари орқали ўша даврда ислом эътиқодларига зид бўлган турли ақидавий оқим ва тоифаларга қарши курашганига гувоҳ бўлиш мумкин. Айниқса, халифа Маъмун даврида гуллаб-яшнаган муътазилийларнинг ислом ақидасига зид ҳисобланган қарашларига қарши курашишга Мотуридий ўзининг бутун умрини сарфлаган.

Аксарият манбаларда Мотуридий 870 йили Самарқанднинг “Мотурид” қишлоғида туғилгани ва Самарқандда 944 йили вафот этгани ҳақида маълумотлар учрайди. Баъзи манбаларда унинг 100 йилга яқин умр кўргани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Тадқиқотчи Муҳаммад Айюбнинг таҳлилига кўра, Мотуридий 870 йили эмас, балки 853 йили туғилгани ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки унинг манбаларда номлари келган икки устози: Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий 863 йил, Нусайр ибн Яҳйо ал-Балхий эса 882 йил вафот этганини инобатга олинса, Мотуридийнинг 870 йилда туғилгани мантиқан тўғри бўлмайди. Олимнинг қабри Самарқанд яқинидаги Чокардизада авлиёлар қабристонида жойлашган. Манбаларда Мотуридийнинг хориж сафарларига борганлиги ҳақида хабарлар учрамайди. Аммо Мотуридий Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитнинг фикҳий ва ақидавий қарашларини сақлаб қолган ва кейинчалик ўзининг “мотуридия” деб тан олинган таълимотига тамал тошини қўйиб кетган олим сифатида шуҳрат қозонган. У ўзининг бутун умри давомида калом, ақоид (ақида) илми билан машғул бўлган.

Мотуридий ҳақида тўлиқ ва дақиқ маълумотларни унинг энг машҳур издоши ва таълимотининг давомчиси насафлик аллома Абул Муин ан-Насафийнинг илмий меросида учратиш мумкин. Насафий Мотуридий ва ундан олдин Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган

ҳанафий алломалар ҳақида “*Табсират ал-адила фи усул ад-дин ала тариқати Аби Мансур ал-Мотуридӣ*” номли асарида маълумотлар келтирган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Насафийнинг “*Табсира*” асарида мовароуннаҳрлик мутакаллим олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолиятлари ҳақида келтирилган қимматли маълумотлар биронта ҳам хоҳ қомусий, хоҳ ақоид илмига оид асарларда учрамайди.

Асарда таъкидланишича, Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг Марв ва Балх шаҳарларидан етишиб чиққан уламоларнинг барчаси азалдан ҳанафий мазҳабига эътиқод қилганлар ва Абу Ҳанифанинг йўлини маҳкам тутиб, муътазилӣларнинг азалий рақиблари ҳисобланганлар.

Насафий ўз асарида мовароуннаҳрлик машҳур мутакаллимлар Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Сабиҳ ал-Жузжоний (IX аср), аш-Шайх Абу Наср Аҳмад ибн ал-Аббос ибн ал-Ҳусайн ал-Иёдий ҳақида маълумотлар келтиради. Асарда шундай маълумотлар бор: Аш-Шайх Абул Қосим Ҳаким ас-Самарқандийнинг ривоят қилишича, Абу Наср ал-Иёдийнинг олдига турли адашган фирқаларнинг вакиллари ўзларининг нотўғри ақидаларини исботлаш учун келганларида, албатта улар Иёдийнинг кучли далил ва исботларидан мағлуб бўлиб қайтар эдилар.

Шунингдек, “*табсира*” да Абу Наср ал-Иёдийнинг икки ўғли: Абу Аҳмад ва Абу Бакр ал-Иёдийлар ҳақида маълумотлар учрайди. Асарда келтирилишича, бухоролик машҳур олим Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорийнинг невараси, Мовароуннаҳр ва Хуросонда “*Садр ал-фуқаҳо*” унвонига эга бўлган олим Абу Ҳафс ал-Ажалий ал-Бухорий шундай деган: “*Абу Ҳанифанинг мазҳаби тўғри йўл эканлигига яна бир исбот шуки, ушбу мазҳабда Абу Аҳмад ал-Иёдий эътиқод қилган. Чунки Абу Аҳмад ал-Иёдий ботил мазҳабга эътиқод қилиши мумкин эмас эди*”.

Иёдийлар билан бир каторда Насафий мовароуннаҳрлик бошқа мутакаллим олимлар, яъни Қозий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аслам ибн Маслама ибн Абдуллоҳ ибн Муғира, “*Маолим ад-дин*”, “*Китоб ал-иътисом*” ва “*Китоб радд ала ал-карромия*” асарларининг муаллифи Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Яман ас-Самарқандий ҳақидаги маълумотлар ҳам эътиборга моликдир. Насафийнинг фикрича, Абу Бакр Муҳаммад ас-Самарқандий биринчилардан бўлиб карромийларга раддия билдирган олим ҳисобланади.

Насафий табақот шаклида юқоридаги мутакаллим олимлар ҳақида маълумотлар келтирар экан, ниҳоят Абу Мансур ал-Мотуридий ҳақида сўз юритиб: “У шундай зотки, илм уммонининг энг қаърига шўнғиб, ундан дуру-гавҳарларни олиб чиқди ва диний ҳужжатларни ўзининг фасоҳати, мислсиз заковати билан зийнатлади. Шунинг учун у вафот этганда, аш-Шайх Абул Қосим ас-Самарқандий унинг қабри устига, *“Ушбу қабр илмларни нафасларигача қамраб олган, уни тарқатишида кўп заҳматлар чеккан, у қолдирган мерос кўп мадҳ қилинган ва ўзининг умр дарахтидан кўплаб мевалар тера олган улуг зотнинг қабридир”*, деб ёзишларига буюрган эди”.

Насафий “*табсира*”сида Мотуридийнинг ўндан ортиқ асарлари ҳақида маълумотлар келтиради. “*Китоб ат-тавҳид*”, “*Китоб ал-мақолол*”, “*Китоб радд авоил ал-адилла лил-Каъбий*”, “*Китоб баён ваҳм ал-муътазила*”, “*Китоб радд таҳзиби ал-жадал лил-Каъбий*”, “*Радд китоб ал-Каъбий фи ваийд ал-фуссоқ*”, “*Радд усул ал-хамса ли-Аби Умар ал-Бохилий*”, “*Радд китоб ал-имома ли баъзи ар-равофиз*”, “*Китоб радд ала ал-қаромита*” ҳамда усул ал-фикҳга оид “*Маъҳаз аш-шароий*”, “*ал-Жадал*” каби асарлар шулар жумласидандир.

Абул Муин ан-Насафий ўзининг “*Табсира*” асарида мовароуннаҳрлик уламолар ҳақидаги маълумотларни Абул Қосим Ҳаким ас-Самарқандий (в. 953 й.) ҳақидаги маълумотлар билан тугатар экан, шундай дейди: “Агарда мен ҳанафийлик мазҳабига эътиқод қилган бухоролик ҳамда Мовароуннаҳрни туркларнинг энг қуйи чегарасигача бўлган барча диёрларидаги уламолар ҳамда Марв ва Балх уламолари ҳақида гапираверсам, ушбу китобим тугамайди. Шунинг учун сизнинг эътиборингизга юқорида зикр этилган уламолар ҳақидаги мухтасар хабарлар етказишни афзал деб билдим. Лекин мен зикр қилган олимларнинг биронтаси бўлмаганида ҳам, Мотуридий уларнинг барчасининг ўрнига кифоя қила олар эди”.

Насафий Мотуридийни нафақат ўзининг, балки бутун мовароуннаҳрлик мутакаллим олимларнинг “*шайхи*” (устози) деб ҳисоблаган.

Саволлар

1. Ақида нима?
2. Калом илми қачон вужудга келган?
3. Ақидавий қарашларни ривожланишида катта таъсир кўрсатган муътазилия оқими тўғрисида сўзланг?

4. Ҳанафий мазҳабида ақида илмига қандай муносабат билдирилади?
5. Абу Мансур ал-Мотуридий ким бўлган?
6. Имом Мотуридийнинг илмий мерослари ҳақида сўзланг?
7. Имом Ашъарий таълимоти ҳақида сўзланг?

Мустақил иш мавзулари

1. Калом илмининг Мавороуннаҳрга кириб келиш тари
2. Мотуридий қолдирган илмий мерос
3. Мотуридия таълимоти ривожига ҳисса қўшган мутакаллим олимлар
4. Абул Ҳасан ал-Ашъарий ва у қолдирган илмий мерос

Қўшимча адабиётлар

1. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тар. фан. док. дис... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.
2. Аҳмад ибн Авдуллоҳ ал-Ҳазбий. Ал-Матуридия: дирасатан ва тақвиман. – Ар-Риёд: Дор ас-самий, 2000. – 576 б.
3. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ва матуридия таълимоти / Монография. – Т.: Нур полиграф, 2008. – 190 б.
4. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. Рус тилидан таржима. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2001. – 398 б.

5-БОБ. ФИҚҲ МАКТАБЛАРИ

5.1. Ислом ҳукукида ижтиҳод ва фикҳий мактабларнинг пайдо бўлиш сабаблари

Таянч иборалар: мазҳаб, фикҳ, имом, сунний, ривоят, дирият, ижтиҳод, мужтаҳид, қиёс

Ислом ҳукукида ижтиҳод қиёс ва ижмода қўлланиладиган метод (услуг) ҳисобланади. Пайғамбар (с.а.в.) Муоз ибн Жабал ва Али ибн Абу Толибга ижтиҳод қилишга рухсат бериб, Абдуллоҳ ибн Масъудга “Фикрингга таяниб ижтиҳод қилгин”, деб тавсия этган эдилар.

Ижтиҳоднинг маъноси тоқат ва имкониятни бирор масалани ечиш ёки бирор мақсадга эришиш учун ишлатишдир.

“*Ижтиҳод*” фикҳий атама сифатида фақиҳ томонидан бор имкониятни амалий ҳукмларни тафсилий далиллар, яъни асосий манбалардаги муайян матндан чиқариб олиш учун ишлатиш ёки шариат ҳукмларини қиёс орқали Қуръон ва Суннадан белгилаб олиш демакдир.

Айрим усулул-фикҳ олимлари ижтиҳодни икки йўналишга бўлганлар: биринчиси ҳукмларни белгилаб олиб баён этишдан иборат бўлса, иккинчиси, чиқариб олинган ҳукмларни татбиқ этиш ва юз берган ҳодисалар бўйича замон тақозосига биноан белгиланмаган ҳукмларни “*тахриж*” этишдир.

Биринчи йўналиш “*ижтиҳоди комил*”дан иборат бўлиб, ҳукмларни шариатнинг асосий манбаларидан чиқариб олган буюк фақиҳларга хосдир.

Иккинчи йўналишга тегишли бўлган мужтаҳидлар “*тахриж*” усулини амалга оширувчи ва ҳукмларнинг умумий қоидаларини жузъий-амалий масалаларга татбиқ этувчи олимлардан иборат. Комил мужтаҳидлар томонидан мазкур умумий қоидалар асосида ҳеч қандай фикр билдирилмаган янги масалаларнинг ҳукми улар томонидан аниқланади.

Комил мужтаҳид салоҳият ва мустақиллик билан амал қилиши учун бир қатор шартлар белгиланган:

1. Араб тили ва адабиёти унга тегишли бўлган барча фанлар, айниқса, грамматик қоидалар, бадийъ, баён ва маъоний илмларини тилшунослик ва адабиётшунослик бўйича бир йирик мутахассис савиясида билиши.

2. Қуръони карим оятларининг барча луғавий ва шаръий маънолари, ҳар бирининг нозил бўлиш сабаблари, носих ва мансухи ва бошқа хусусиятларини чуқур билган бўлиши.

3. Сунна (ҳадис илми)ни ҳар томонлама қамраб олиб, ҳадислар турлари, уларнинг ровийларини билиб, *ривоят* ва *дириоят* бўйича етарли маълумотга эга ва юксак ҳадисшунос даражасига кўтарилган бўлиши.

4. Ижмога ўрин бўлган мавзулар ва ихтилоф юз берган масалалар бўйича чуқур маърифат эгаси бўлиб, олимларнинг иттифоқи билан ижмоъ асосида ҳеч қандай шубҳасиз қабул қилинган масалалар (намоз ва унинг ракъатлари, адо этиш вақтлари; закот ва унинг миқдори; ҳаж ва унинг одоб ва русумлар; рўза ва уни тутиш вақтлари; мерос асослари; шахсга ҳаром бўлган аёллар ҳамда мутавотир хабарлар орқали ижмо асосида белгиланган бошқа ҳукмлар)ни, шунингдек, саҳобалар давридан тортиб, мужтаҳид имомлар давригача ва улардан кейинги олимлар давригача исломий меъёрлар бўйича юз берган ижмоларни билган бўлиши.

5. Салафи солиҳлар (олдин ўтган буюк олимлар) томонидан бўлиб ўтган ижмо мавзуларини билган ҳолда, саҳобалар, тобиий ва улардан кейинги буюк мужтаҳидлар ихтилофларини ҳар томонлама англаб олиши ва шу йўсинда Мадина ва Ироқ фикҳ услубини яхши тушуниши.

Имом Шофиъийнинг таъкидлашича, ижтиҳод қиёснинг барча томонлари, йўл-йўриқларини билиб олишдан иборат. Ҳатто у баъзан ижтиҳодни фақат қиёсдан иборат деб билган.

Мужтаҳид қиёсни чуқур англаб олиш учун қуйидаги уч мавзу бўйича илм эгаси бўлиши керак:

Биринчидан, матнлар таянчи бўлган усулларни ва улардан келиб чиқадиган ҳукмларнинг асоси бўлмиш иллатлар (сабаблар)ни яхши тушуниб олиши лозим. Ушбу иллатлар орқали фаръ асл билан боғланади.

Иккинчидан, қиёснинг барча қонун-қоидаларини диққат билан ўзлаштириш, яъни қиёс учун асос бўла олмайдиган муайян ҳукмларни ташхис этиш малакасига эга бўлиши.

Учинчидан, янги ҳукм чиқариш учун асос бўладиган муайян ҳукмлардаги сабаблар ва сифатларни англаб олиш бўйича салафи солиҳлар томонидан ишлатилган услубларни билиб олиши лозим.

Фикҳий ҳукмлардан назарда тутилган мақсадларни англаб олиши. Бу ўринда шариат асосчиси томонидан инсонларнинг ҳақиқий манфаатларини кўзлаб белгиланган меъёрларни тушуниши зарур. Негаки, ислом ҳуқуқида инсон маслаҳати (манфаати) асосий қоидалардан бири ҳисобланади.

5.2. Ҳанафий фикҳ мактаби

Таянч иборалар: ҳанафийлик, ҳанафия, имом, мазҳаб, фикҳ, Абу Ҳанифа

“Ҳанафийлик” атамаси илмий адабиётда бир неча маънода қўлланилади. У хусусий ибора сифатида имом Абу Ҳанифа фикҳ фани доирасида асос солган мактабни (*Мазҳаб Абу Ҳанифа*) билдиради. Кенг маънода эса ҳанафийлик – диний илмлар мажмуи ичидаги алоҳида йўналишни англатади. VIII асрнинг охири, IX асрнинг бошида Ироқда янги вужудга келган фикҳ фани ичида алоҳида мактаб сифатида шаклланган ҳанафия мазкур даврдан сўнг пайдо бўлиб, ривожланган барча диний илмлар соҳасида ўз таълимотларини ишлаб чиқди. Ўтган асрлар мобайнида ҳанафий уламолар фикҳ билан бир қаторда тафсир, ҳадис, калом, мантиқ, филология, ахлоқ, тасаввуф ва бошқа илмлар соҳаларида бой, хилма-хил адабиёт яратдилар.

Ҳанафийликнинг Марказий Осиё маънавияти учун аҳамияти бағоят каттадир. Чунки мазкур мазҳабнинг тадрижий ривожланиши бир неча асрлар мобайнида ислом дунёсининг турли минтақаларида давом этди. Абу Ҳанифа мазҳаби Ироқнинг марказий шаҳарларида – асосан Куфа ва Бағдодда пайдо бўлиб, шаклланди. Илк даврнинг ўзидаёқ икки марказ – Ироқ ва Хуросон минтақасида етакчи ўрин эгаллаганлиги яққол кўзга ташланади. Сомонийлар (261-389/875-999 йй.) даврида янги интеллектуал муҳит – Мовароуннахрнинг мавқеи мустаҳкамлана боради. V-VI/XI-XII асрларда Яқин Шарқ минтақаларида ҳанафийлик марказларининг турли сабабларга кўра аҳамиятининг пасайиши, ҳатто баъзи ерларда бутунлай йўқолиб

кетилиши кузатилади. Худди шу даврда Қорахонийлар (389-607/999-1211 йй.), Хоразмшоҳлар-Ануштегинийлар (470-628/1077-1231 йй.) қўллари остидаги Мовароуннаҳр марказий шаҳарларидаги ҳанафийлик мактаблари ривожланди. Улардаги интеллектуал ҳаёт тўлақонли, ҳар томонлама эди. Турли маҳаллаларда янги масалалар бўйича фатволар берилар, фақиҳлар мажлисларида ихтилофли масалалар баҳс этилар, имло дарсларида йўналишлар бўйича маълум ечимлар ва фатволар тартибга солинар, кўп сонли муаллифлар фикҳнинг методологик ва амалий соҳаларида кўп китоблар таълиф этар эдилар. Энг муҳими – ҳанафий мазҳаби нормалари узоқ вақт давомида маҳаллий материал – Марказий Осиё маданияти асосида Мовароуннаҳр уламолари томонидан ишлаб чиқилди. Бунинг натижасида Марказий Осиё халқлари маданиятларининг ютуқлари, анъаналари, ҳуқуқий тасаввурлари ислом маданияти таркибига кирди. Бу эса, ўз навбатида, мазкур цивилизация намояндалари тарафидан исломни “ўз дини” сифатида қабул қилишига йўл очиб берди.

Ислом дунёси ғарбида ҳанафийлик мактаблари инқироз ва парокандаликка юз тутган бир пайтда кучайган Мовароуннаҳр мактаби ушбу мазҳаб тақдирини ўз қўлига олди. Мовароуннаҳр уламолари XII асрдан бошлаб Ироқ (Бағдод, Моусил), Сурия (Дамашқ, Ҳалаб), Миср (Қоҳира), Рум (Кичик Осиё - Каромон, Конья, Синоп), Олтин Ўрда (Хожитархон, Қрим), Ҳиндистон мактабларига янгидан асос солдилар. Кейинчалик мазкур мамлакатлар уламолари томонидан, айниқса ҳанафийлик Усманийлар султонлиги (680-1342/1281-1924 йй.) даврида расмий мазҳаб мақомига эришган кезде, мовароуннаҳрлик олимлар классиклар, иккиланмасдан қабул қилинадиган авторитетлар сифатида эъзозлана бошладилар.

Маълумки, Марказий Осиё тамаддуни тарихий-диний тажрибанинг қадимийлиги, хилма-хиллиги, маданиятларнинг серқирралиги, минтақавий жиҳатларнинг бойлиги билан ажралиб туради. Исломнинг бу ҳудудга кириб келиши билан юқорида зикр этилган ҳудудий ўзига хосликлар муайян этник гуруҳлар, аҳоли табақалари, нисбатан ажралган диний жамоалар орасида исломий йирик ва кичик фирқалар таълимотининг тарқалиши ва барқарорлашишида ўз аксини топди. Ҳанафийлик Марказий Осиёда ҳукмрон мазҳабга айлана бошлагач, бу исломий гуруҳларга, биринчи навбатда, уларнинг таълимотлари ва амалиётларида мужассамлашиб улгурган аҳоли диний ишончлари ва удумларига ўз муносабатини

шакллантирди. Унинг моҳияти икки қисмдан иборат эди. Биринчидан, ўз принципларини изчил, собитқадам ҳаётга тадбиқ этиш. Иккинчидан, муҳолиф гуруҳлар билан мулоқот олиб бориш, улар кўтарган масалаларга жавоб излаш, асосли жиҳатларни ўзлаштириб олиш. Тарихнинг турли даврларида Марказий Осиёда фаолият кўрсатган кўплаб диний гуруҳлар - карромийлар, шофиъийлар, қаромита, муътазила, суфийлар (яссавия, кубравия, нақшбандия, ишқия) ва бошқалар ҳанафийлик таркибига сингиб кетди. Бунинг оқибатида ҳанафийлик ўзида қарийб бутун Марказий Осиё диний мафқураси ва амалиётини мужассамлаштира бошлади.

Абу Ҳанифа ўқувчилари ва ҳанафий мазҳабининг вужудга келиши. Имомнинг бевосита ўқувчиларини икки гуруҳга тақсим этса бўлади. Унинг илк шогирдлари ичидан Абу-л-хузайл Зуфар ибн ал-Хузайл ал-Анбарий ал-Басрий (110-158/728-775) машҳурдир. Аммо бироз кейинги даврда яшаган шогирдлари мазҳаб тарихида муҳим роль ўйнадилар. Уларнинг фаолиятлари VIII аср охири - IX аср боши – ислом дини тарихида мазҳаблар пайдо бўлиб, шаклланиш даврига тўғри келади. Улардан икки олим (улар мазҳаб ичида “икки имом” номи билан аталадилар) – Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим ал-Куфий (113-182/731-798 йй.) ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийларнинг (132-189/749-805 йй.) мазҳабни шакллантиришдаги хизматлари беқиёс бўлди. Улар мазҳаб доирасидаги масалаларни тартибга келтирдилар. Янги мазҳабга унинг эпоними – Абу Ҳанифа исми берилди. Абу Юсуф биринчи мукаммал мазҳаб вакили сифатида уч Аббосий халифалар – ал-Маҳдий (158-169/775-785 йй.), ал-Ҳодий (169-170/785-786 йй.), Ҳорун ар-Рашид (170-193/786-809 йй.) даврида қози ал-қузот (бош қози) мансабини эгаллаб турди. Бу эса ўз навбатида ҳанафийликнинг расмий мазҳаб сифатида аҳоли орасида кенг ёйилишига хизмат қилди.

5.3. Шофиъий фикҳ мактаби

Таянч иборалар: шофиъий, мазҳаб, қиёс, аҳл ар-раъй, имом

Имом Шофиъий 150/767 йили, яъни Абу Ҳанифа вафот этган йили Фаластиннинг Ғазо шаҳрида дунёга келади ва 204/820 йили Мисрда вафот этади ва Карафе номли жойга дафн этилади.

Шофиъий етти ёшидаёқ Қуръонни ёд олиб, ҳадисларни ўрганади. Ўша вақт арабларнинг одатига кўра саҳродаги Бану Ҳузайл қабиласига юборилади. Шофиъий у ерда 10 йил яшаб у ерлик олимлардан шеър ва хабарларларни, араб тили фасоҳати ва балоғатини, шунингдек Қуръон ва ҳадис илмларини ўрганади.

Шофиъийнинг хотираси кучли бўлганлигидан устозлари айтган ҳадисларни бир маротаба айтилганида ёдлаб оларди. Сўнгра дарсдан чиқиб эслаб олган ҳадисларини сополга ёки терига ёзиб олар эди. Кейинчалик Имом Шофиъий бир гап эшитса уни ҳеч қачон унутмаганлигини айтади. Сўнгра Маккага қайтиб келиб, Макка муфтийси Муслим ибн Холид аз-Занжийдан фикҳ ва ҳадис илмларини ўрганади ва унинг ҳузурида фатво бериш даражасига етади. Ўша вақтда бор йўғи 15 ёшларда эди. Кейинчалик устозларининг маслаҳати билан Мадинига Молик ибн Анас (ваф. 179 /795 й.) ҳузурига боради.

Имом Молик вафотидан сўнг у ўз ҳаётини аш-Шайбоний раҳбарлигида фикҳ илмини ўрганишга бағишлайди. Натижада унинг усулида Ироқ ва Ҳижоз фикҳи назарияси ишлаб чиқилади, яъни “*аҳл ал-ҳадис*” билан “*аҳл ар-раъй*” ва “*қиёс*” тарафдорларининг илми унда бирлашади. Маккада ва Бағдодда Аҳмад ибн Ҳанбал (ваф. 241/855 й.) билан учрашиб унинг фикҳ, усул, насх ва мансук мавзуларидаги қарашлари билан танишади. Имом Аҳмад ибн Ҳанбал Шофиъийнинг илмини эътириф этиб: “*Кимки қўлига сиёҳ билан қалам олса, унинг зиммасида Шофиъийнинг миннати бор. Агар Шофиъий бўлмаганларида ҳадис ва фикҳни билмаган бўлар эдик. Фикҳ эшикларига қулф солинган эди. Аллоҳ Шофиъий сабабли, у эшикларни очиб берди*” деб айтади.

Кейинчалик яна Маккага қайтиб дарс беради ва ўша ернинг олимлари билан бирга унинг шогирдлари ҳам унинг дарсларини мароқ билан ўзлаштирадilar. Сўнгра Шофиъий яна Ироққа қайтади ва у ердан хос шогирдлари билан Мисрга боради (199/815 й.). Мисрлик уламолар Имомни катта эҳтиром билан кутиб олиб ундан таҳсил оладилар. Шофиъий Мисрдаги энг катта Амр ибн ал-Ос масжидида талабаларга фикҳдан дарс бериб, умрининг охиригача Мисрда қолади.

Миср мазкур янги мазҳабнинг ватани бўлгани учун ҳам, у ерда бу таълимотни чуқур излдиз отгани табиийдир. Бу мазҳаб, Ироқда ҳам ёйилганди. Чунки, Шофиъий ўз қарашларини, аввалига, Ироқда ёя бошлаганди. Ироқ орқали Хуросон ва Мавароуннаҳрга ҳам ёйилади

ва шу билан бирга бу ўлкаларда Ҳанафий мазҳаби, Аббосийлар ҳокимиятининг расмий мазҳаби бўлгани учун ҳам етакчи ўринда эди. Мисрда эса ҳокимият Айюбийлар қўлига ўтгач шофиъий мазҳаби янада жонланади, ҳам халқ, ҳам давлат тепасида катта мавқега эришади. Аммо, Мамлуклар даврида эса Султон Зоҳир Байбарс, қозиларни тўрт мазҳабга кўра тайинлаш фикрини илгари суради ва бу фикр амалга оширилади. Лекин бу ҳолатда ҳам Шофиъий мазҳаби у ерда бошқа мазҳаблардан устун мавқеда эди. Масалан: Чекка шаҳарларга қози тайинлаш ваколати билан етим ва вақф молларини назорат қилиш ҳукуқи фақатгина Шофиъий мазҳабига оид эди. Ўрта асрларга келиб бу мазҳабнинг таъсир доираси торайиб борди.

Шофиъийнинг усулул-фикҳ бўйича ёзган асари “*ар-Рисола*” дир. Бу асар аввалига Бағдодда ёзилиб, сўнгра 814-815 йилларда Мисрда қайта ёзилади. Шу туфайли кўпчилик уламолар уни ўз адабиётларида “Янги Рисола” ва “Эски Рисола” деб икки манба сифатида қайд қилганлар. Фаҳр ар-Розий Маноқиб аш-Шофиъий китобида шундай ёзади: “*Имом Шофиъий китоб ар-рисолани Бағдодда ёзади, сўнгра Мисрга қайтгач уни қайтадан ёзади. Бу икки китобнинг ҳар бирида кўплаб илмлар бор*”. Лекин ҳозирда фақат “Янги Рисола” асаригина сақланиб қолган. Бу асар Шофиъийнинг Абдуррахмон ибн Маҳдий (ҳиж. 135/198 й.)нинг мактубига жавобан ёзилган рисоласидир. Бу ҳақида Али ибн Маданий шундай ёзади: “Мен Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъийга Абдуррахмон ибн Маҳдийнинг мактубига жавоб ёз у сенга мурожаат қилиб мактуб ёзди ва сенинг жавобингга мушток, – дедим. Шофиъий унга жавоб мактубини ёзди. У Ироқда ёзилган китоб ар-рисола асари эди”.

Ар-Рисолани ўрганиш натижаси шуни кўрсатадики, унда асосан ҳадислар ва жуда ҳам оз фикҳга оид қоидалар келтирилган. Улар:

1. Ҳукмлар асосий манбадан чиқарилиши керак.
2. Пайғамбар (с.а.в.) суннати қонунчиликнинг боғловчилик қисмини ташкил қилади.
3. Қуръон ва сунна орасида, хатто бирон оят ва ҳадис орасида бирор бир қарама қаршилиқ мавжуд эмас.
4. Бу икки манба бир бирини тўлдирувчидир.
5. Аниқ, ишончли ва кўп маънога далолат қилмайдиган манбалардан олинган ҳукмлар ҳеч қандай баҳсга ўрин қолдирмайди, балки ижтиҳод ва қиёс йўли билан олинган қонунларга асосланган ҳукмлар баҳсли бўлиши мумкин.

6. Ижтиҳод, қиёс ва бошқа умумий тан олинган ва бир овоздан қувватланган ҳукмлар дастлабки манбаларга таянади.

Имом Шофиъий илк мужтаҳид саҳобалар давриданок оғзаки тарзда нақл қилиниб келинаётган усул қоидаларини жамлади, бир тизимга солди ва ўз назарияларини ҳам баён қилди.

Имом Шофиъий, аввалига Макка олимларидан, сўнгра мазҳаб имомлари Молик ибн Анас, шунингдек Абу Ҳанифанинг энг катта шогирдларидан бири Муҳаммад аш-Шайбонийни ва Аҳмад ибн Ҳанбалдан илм ўрганди. У ҳанафийларнинг раъй-фикр мактаби ҳамда моликийларнинг ҳадис мактаби олимларининг фикрларини уйғунлаштириб янги бир мазҳабга асос солишга эришди. Бу мазҳаб ўз асосчисининг қўлида икки даврни бошдан кечирди. Биринчи давр – Бағдодда илк қарашларини баён қилган “эски рисола” ва бошқа бир қатор асарларини шу ерда ёзиб, “эски мазҳаби”га асос солди. Сўнгра Мисрга бориб, у ерда ўзининг аксарият фикрларини ўзгартириб, китобларини қайтадан ёзди, хусусан “янги рисола”ни ва “янги мазҳаби”га асос солди. Шофиъийнинг эски ва янги мазҳабидаги қарашларининг аксарияти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Хаттоки, унинг ўзи бу ҳақида “*Кимки мендан бағдодий китобларимни ривоят қилса, унга ижозат бермайман*”- дейди.

5.4. Моликий фикҳ мактаби

Таянч иборалар: моликий, имом, мазҳаб, муватто, фикҳ, Андалус мазҳаби

Моликий мазҳаби асосчиси, имом Абу Абдуллоҳх Молик ибн Анас ибн Молик ибн Аби Омир ал-Асбаҳий 93/712 йили таваллуд топган.

Имом Молик ҳадис илмининг ислом оламидаги етук олимларидан бўлган. У ўз замонасининг кўзга кўринган уламоларидан дарс олган ва дарс берган. Ихлос ва эътиқод билан қилинган ҳаракатлар самараси ўлароқ, имом Молик ўз даврининг етук алломаси бўлиб етишди ва имом Авзоъий, имом Шофиъий, Яхё ибн Саъид каби алломаларга устозлик қилди.

Имом Моликнинг ўзига хос табиати у киши Мадинаи Мунавварадан бошқа ёққа чиқишни ёқтирмас эдилар. Ҳатто, халифа

Мансур илтимос қилиб, Ироққа келишларини сўраганда ҳам, рози бўлмаган. У Мадина ал-Мунаввара ичида доимо пиёда юрар Муҳаммад (с.а.в) дафн этилган шаҳарда улов минмайман, дер эди.

Имом Молик муҳаддис сифатида ҳадис айтмоқчи бўлса, аввал таҳорат қилар, ўриндиққа яхшилаб жойлашиб олиб, соқолларини тартибга келтирар ва виқору ҳайбат билан ўтириб ҳадис айтишни бошлар эди. У кишидан “Нима учун бундай қиласиз?” деб сўрашса, “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини улуғлашни яхши кўраман”, деган жавобни берар эди.

Имом Моликнинг ўша даврдаги Ислом оламидаги шон-шухрати ўша давр ҳукмдорларининг тинчини бузар, ҳадикларини оширар эди. Натижада халифа Мансурнинг амакиси, Жаъфар ибн Сулаймон имом Моликни жазолашга фармон берди. У кишининг кийимларини ечиб, кейин қамчилаб уришди. Қўлларида тортиб, куракларини чиқаришди. Африкадаги диёрлар халифаликка очиқ қарши чикдилар ва имом Молик мазҳабларини расман қабул қилганликларини эълон қилдилар. Вазият шу даражага ўзгардики, ўша пайтда аббосийлар ҳукмига қарши қуролли кураш олиб бораётган Муҳаммад Нафсузакий бошлиқ ҳаракат ҳукмдорлар учун имом Молик хатари олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Буни яхши англаган халифа Мансур волий Жаъфар ибн Сулаймонни ишдан бўшатди ва пойтахтга олиб бориб жазолади.

Сўнгра, халифа Мансур имом Моликни пойтахтга чақирди. Ҳаж вақтида келиб халифа Мансур иззат икром кўрсатдики, имом Молик ноилож қолиб, уни кечирганини, халифнинг илмли, фазлли одам эканини кишиларга айтишга мажбур бўлди.

Имом Молик 179/796 йили Мадинада вафот этди. Имом Моликнинг ҳам ҳадисда, ҳам фикҳда пешқадамлиги ислом оламида янги бир мазҳабни шаклланишида муҳим рол ўйнади.

Молик ибн Анаснинг “ал-Муваттоъ” (оммавий, барчага тушунарли) асари моликийлик таълимотининг асосий манбаи ҳисобланади. Бу мазҳабнинг IX-X асрларда кенг миқёсда ёйилишида Андалусия давлати муҳим рол ўйнади. Моликийлик мазҳабидаги манбаларнинг аксари ҳам мана шу минтақда ёзилди. Ибн Аттор (ваф. 1050 й), Муҳаммад Тулайтулий (ваф. 992 й) каби имомлар бу мазҳабни Андалусияда ислоҳ қилдилар. Натижада бу мазҳаб Ғарбда “Андалус мазҳаби” номи остида ҳам танилган.

Имом Молик фикҳнинг асосий манбаи сифатида Қуръон ва суннага таянган. Мадинанинг саводли аҳолиси якдиллик билан маъқуллаган қоидаларнигина ижмоъ деб ҳисоблаган.

Аммо баъзи уламолар, Қуръон ва суннадан сўнг имом Молик мазҳабида манбалар тартибини эътиборга олмаса ҳам бўлади, дейдилар. Лекин шу нарса аниқки, имом Молик Мадина шаҳри аҳолисининг амалларини қиёсдан устун қўйган. Шу билан бирга мусулмонларнинг умумий манфаатларига жавоб берувчи шариат ҳукмларига монелик қилмайди.

Ҳозирда Моликия мазҳаби Африка қитъасида кенг тарқалган. Шунингдек, ҳам бу мазҳаб қоидаларининг Марокаш, Тунис, Жазоир ва Ливия никоҳ-оила ва мулкчиликка оид ҳуқуқига сезиларли таъсири бор. У Ливиянинг бир қатор жиноят қонунлари асосини ташкил этади.

5.5. Ҳанбалий фикҳ мактаби

Таянч иборалар: Қуръон махлук, Ҳанбалий мазҳаби, Аҳли сунна вал жамоа, Ихтилоф ал-уламо.

Аҳли сунна вал жамоанинг фикҳий мазҳаб асосчиларидан тўртинчиси Аҳмад ибн Ҳанбал. Имом Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалнинг онаси Ўрта Осиёнинг Марв шаҳридан ва отаси Сарахсдан бўлиб, тарихчиларнинг фикрича, улар Арабситон ярим орлига кўчиб ўтганлар. Фақиҳ 164/780 йил Бағдод шаҳрида туғилган ва 241/855 йил Бағдод шаҳрида ҳаётдан кўз юмиб, “Боб ал-ҳарб” номли қабристонда дафн этилган. У ёшлигида етим қолиб, фақирликда ўсган ва ўқиган. Ёшликданок ҳадис илмига қизиқиши уни Яман, Куфа, Басра, Мадина, Макка ва бошқа жойларга сафар қилишга чорлаган. Имом Аҳмад, Абу Ҳанифанинг бош шогирди Абу Юсуфдан дарс олган. Кейинчалик, Бағдодда катта муҳаддис Ҳушайт ибн Башир ал-Воситийда тўрт йил мунтазам ўқиб, ундан уч мингта ҳадис ёзиб олган. Маккада имом Шофиъийдан дарс олган. Имом Шофиъий Бағдодга келганда икки фақиҳ орасидаги алоқа яна ҳам мустаҳкамланган. Имом Аҳмад ундан кўпроқ таълим олишга ҳаракат қилган.

Кўпчилик уламолар унинг “*Муснад*” асарини олтига саҳиҳ ҳадис тўпламига киритадилар. Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шогирдлари ва мухлислари унинг исломдаги ҳуқуқий қарашлари билан фахр қилишар эди. Тарихчи ат-Табарий ўзининг “*Ихтилоф ал-уламо*” асарида Аҳмад ибн Ҳанбални “*муҳаддис*” деб атаганда, Ибн Ҳанбалнинг мухлислари тарихчига танбеҳ бериб, уни “*фақиҳ*” деб аташини талаб этганлар.

Имом Аҳмаднинг ҳаёти сиёсий ва ақидавий ихтилофлар кучайган бир даврга тўғри келди. Айниқса, ўша пайтда мўътазилийлик тарафдорлари кўп ақидавий ихтилофларни амалга оширдилар. Уларнинг ўша даврдаги бошлиқларидан бири Ибн Абу Довуд халифа Маъмунга одамларни мажбур қилиб “*Қуръон махлуқ*” деб айттиришга уринди. Унинг маслаҳати билан халифа Маъмун волийларга аҳли сунна вал жамоа уламоларини “*Қуръон махлуқ*” дейишни, уни бажармаганларни эса, жазолашни амр қилди.

Халифа Мўътасим ҳам фитна йўлини давом эттирди. Имом Аҳмадни икки йилдан ортиқ қамоқда қийнашди. Имом Аҳмаднинг эътирофлари кўпчилик олдида бўлишини хоҳлалар эдилар. Шунинг учун, одамларни тўплаб, халифа Мўътасим ўзи чиқар ва имом Аҳмадни сўроққа тутар эди. Ҳар сафар гап-сўз фойда бермагандан сўнг Имомни ҳушидан кетиб қолгунча дарра билан уришар, кейин эса, қамоққа олиб кетишар, бу ҳол эртасига яна янгитдан бошланар эди.

Бир куни калтак зарбидан ҳушидан кетаёзган Имомнинг қулоғига Ибн Абу Довуд: “Эй, Аҳмад, қулоғимга, Қуръон махлуқ, деб қўйгин, сени халифанинг қўлидан қутқариб оламан”, деди. Шунда имом Аҳмад бош кўтариб: “Эй, Ибн Довуд, қулоғимга Қуръон Аллоҳнинг каломи махлуқ эмас, деб қўйгин, сени Аллоҳнинг азобидан қутқариб оламан”, деди.

Бу воқеа халифанинг тавба қилиши, фитнабоши Ибн Абу Довуд ва унинг шериги Башрул Мусрайсийнинг боши олиниши ва имом Аҳмаднинг эъзозланиши билан тугади. Шундай қилиб, бу Имом мусулмонларнинг катта фитналардан қутулиб қолишларига сабабчи бўлган.

Аҳмад ибн Ҳанбал биринчи марта фикҳ илмини ҳам ривоят ва ҳам диroyat (яъни раъй ва қиёс) асосида ўрганиш учун Абу Ҳанифанинг шогирди ва суҳбатдоши, имом Абу Юсуфдан ўрганди. Лекин ундан кўпроқ фикҳни эмас, балки ҳадисларни ўрганишга қизиқарди. Унинг ўзи “*Биринчи бўлиб мен ҳадис ёзиб олган киши Абу*

Юсуф эди”, деган. У Хулафои рошидун фикҳи, саҳобалар ва тобеий фикҳи, шунингдек Шофиъий фикҳий услубини ўзлаштирди.

У калом илмини ёқтирмаган ва бу ўринда бошқа мазҳабларга қарама-қарши турган. Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос фикҳий қарашларга эга эди ва улар билан бошқа мазҳаб тарафдорларидан ажралиб турарди. Унинг ақидасига биноан иймон қалб билан тасдиқлаш, тил билан иқроқ этиш ва бадан аъзолари билан амал қилишдир. Амал иймоннинг бир бўлаги бўлгани учун у кўпайиб озаяди. Гуноҳи кабираларга қўл урган киши ҳақида мўътазилага қарши туриб, катта гуноҳ қилган киши мўмин эмас, деган фикрини рад қилади.

Аҳмад ибн Ҳанбал ўзига хос услубга таянган ҳолда Ҳанбалий мазҳабига асос солди ва уни ривожлантиришда Маккада Ибн Аббос орқали куртаклари ўса бошлаган илк ҳуқуқий мактабдан фойдаланди. У ўз мазҳаби учун Қуръон ва суннани асосий манба қилиб олди. Сўнгра ижмо ва саҳобаларнинг кучли далиллари ўрин олди. Қиёсний бошқа илож топилмагандагина ишлатиш керак, деб ҳисобларди. Барча ҳадислар ҳатто хабари воҳид ва саҳобалар қавлини қиёсдан устун қўйган. Унинг Муснад китоби 40 мингдан кўпроқ ҳадисни ўз ичига олган.

IX асрнинг 2-ярмида араб халифалигида мўътазилийларнинг ва илоҳиёт соҳасидаги ҳурфикрлиликнинг таъқиб остига олиниши туфайли ҳанбалийлик таъсири бирмунча кенгайган ва XII асрда мустақил мазҳабга айланган. X асрда Эронда, XI асрдан XV асргача Сурия ва Фаластинда ҳанбалий издошлари кўп бўлган. Ундан кейинги асрларда ҳанбалий тарафдорлари яна камайиб кетган. Ҳозирда ҳанбалий Саудия Арабистонида расман эътироф этилган, бошқа мамлакатларда кам учрайди.

5.6. Шиалик фикҳ мактаби

Таянч иборалар: Ғолийла, Ғуробийлар, Исно ашария, Имомат, Тақия, ал-Хурр ал-омилӣй,

Шиалик оқими асосан икки гуруҳга бўлинади: ғолий ва мўътадил шиалар.

Голий шиалар еттинчи асрдан бошлаб Али ибн Абу Толибни пайғамбарлик ёки илоҳий даражага кўтарганликлари учун голийлар, яъни муболаға қилувчилар деб аталиб келганлар. Улардан бир гуруҳи ақидасига биноан Али ибн Абу Толиб пайғамбар бўлиши керак эди, лекин фаришта Жаброил хато қилиб ваҳийни унга эмас, балки Муҳаммад (с.а.в)га олиб келган. Чунки ғуроблар (қарғалар) бир-бирига ўхшаганидек, Али ҳам Муҳаммад (с.а.в)га ўхшарди. Шу сабабли улар “ғуробия” деб аталадилар.

Уларнинг яна бир гуруҳи Алини илоҳ мақомига кўтарадилар. Уларнинг фикрича, Худо Алининг вужудига кириб, унинг жасади билан бирлашган. Уларнинг айрим фирқалари ақидасига кўра гўё ҳар бир имомнинг руҳига улуҳият (худолик) кирган бўлиб, ундан бошқасига ҳам ўтади.

Низорий исмоилийлар имомни Пайғамбардан устунроқ қўядилар. Негаки, уларнинг ақидасига кўра имомат бир ўлмас ва доимий асл (асос)дан иборатдир. Агар имом бир лаҳзага ушбу дунёдан кетганида эди, ҳамма нарсалар нобуд бўларди. Аммо нубувват (пайғамбарлик) вақтинча бир мазҳабий ишдан иборат бўлиб, Худо ўз пайғамбарини имомнинг нотиғи (сўзловчиси) сифатида юборади. “*Исломда ҳуқуқ*” китобида берилган маълумотларга кўра, Оғохоннинг издошлари бўлмиш ҳиндистонлик хўжалар ўз имомларини “Мавлоно ҳозир имом”, яъни “ғойиб бўлмаган имом” деб атайдилар. Улар бундан ҳам чуқур кетиб “Пир Садриддин” таълимоти асосида ўз имомларини ҳинд мазҳаблари таъсирида Вишну, яъни инсон қиёфасига кириб ерга келган Худо деб эълон қилдилар. Улар қуйидагидек сиғинадилар:

“...Худо ўзини шоҳ Мавло Али Муртазо вужудида кўрсатган. Биз ҳақиқатга бўлган ишқимиз туфайли сенинг ҳулулинг (Алининг вужудига кирганинг)ни эъзозлаймиз...”.

Айни ҳолда хўжалар худонинг бирлиги, Муҳаммад (с.а.в)нинг пайғамбарлиги ва Алининг муқаддаслигига гувоҳлик берар эканлар.

Мўътадил шиалар асосан учта мазҳабга бўлинадилар. Уларнинг асосий фарқлари имомларнинг сони нечта бўлишидан келиб чиқади. Улар *жаъфария*, *исмоилия* ва *зайдия* мазҳабларидир.

Жаъфарий мазҳаби. Ушбу мазҳаб тарафдорлари Алидан бошлаб, унинг авлодларидан бўлган ўн икки имом борлигига ишонадилар. Шунинг учун улар “*исно ашария*” (ўн икки имомлик) номи билан ҳам аталадилар. Уларнинг ақидасига биноан, ўн иккинчи имом туғилган бўлса ҳам ҳозирча у “*ғойиб*”, яъни намоён бўлмагандир. Бир куни у зоҳир бўлиб, барча дунё аҳлини адолат ва иймон сари йўллайди.

Ушбу мазҳаб Эрон Ислом Республикасининг расмий мазҳаби ҳисобланади.

Жаъфария мазҳабига хос бўлган бир қатор хусусиятлар қуйидагилардир:

1. Имомат – давлат бошқарувини имомларга хос деб ишониш;
2. Қуръонни ва ундан кейин ўз имомлари томонидан ривоят қилинган хабарларни асосий манба сифатида қабул қилиб, ижмо ва қиёсни рад этиш;
3. Айрим намозларни бир вақтда қўшиб ўқиш (М: пешин билан аср, шом билан ҳуфтон намозлари);
4. Таҳорат қилишда оёқларни ювмасдан унга масҳ тортиш;
5. Муваққат никоҳни қонуний деб билиш;
6. Тақия, яъни хавфли жойларда ўз эътиқод ва мазҳабини яшириш;
7. Азон айтишда “*ашҳаду анна Алиян валийуллоҳ*” (Али Аллоҳнинг валийлигига гувоҳлик бераман) иборасини қўшиб айтиш;
8. Насроний ва яҳудий аёллар (аҳли китоб аёллари)га уйланишни ҳаром деб билиш.

Шунингдек, уларнинг фикрича: бир ўтиришда учта талоқ берилса, битта талоқ ҳисобланади; талоқ икки одил киши гувоҳлигида қонуний кучга эга бўлади; бола бир аёлни бир кеча-кундуз ёки кетма-кет 15 марта эмгандагина эмизиш ҳукми жорий бўлади.

“*ал-Хурр ал-омилӣ*” ақидасига кўра, “бир мўмин киши фақатгина “мутъа” амалини бажаргандагина ҳақиқий мусулмон бўла олади”.

Эрон Ислом Республикаси Конституциясига кўра давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, айниқса, қонунчилик ва парламент ишлари ушбу мазҳаб нормаларига асосланган ҳолда олиб борилади.

Жаъфария Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Ливан, Ироқ ва Озарбайжонда тарқалган.

Исмоилия фирқаси – исломдаги шиа оқимининг асосий шаҳобчаларидан бири бўлиб, ислом тарихида жуда муҳим ўрин тутди. Ушбу фирқа вакиллари турли мамлакатларда ботиния, сабъия, қарматия, таълимия, мулҳидия ва ҳ.к. номлар билан ҳам аталганлар.

Исмоилиянинг пайдо бўлиши VIII асрда шиалар орасидаги ўзаро бўлинишдан бошланди. Шиаларнинг кейинчалик “*имомийлар*” деб аталган бир гуруҳи Жаъфар ас-Содиқнинг кичик ўғли Мусо ал-Козимни еттинчи имом деб тан олдилар. Чунки Имом Жаъфар катта

ўғли Исмоилни ворисликдан маҳрум этиб, имомликни кичик ўғлига васият қилган эди.

Аммо, шунга карамай, бошқа бир гуруҳ Жаъфар ас-Содиқнинг катта ўғли Исмоилни имомликнинг меросхўри сифатида тан олдилар. Исмоил отаси тириклигида вафот этганлиги сабабли кейинчалик унинг ўғли Муҳаммад ибн Исмоилни еттинчи имом сифатида қабул қилдилар. Имомия шиаларидан фарқли равишда имоматнинг давомчиси Исмоилдир, деб даъво қилувчи ушбу фирқа ўзларини “*исмоилийлар*” деб атадилар.

Манбаларда муборакийлар ва хаттобийлар исмоилиянинг ғоявий асосчилари сифатида кўрсатилади. Бироқ кейинги исмоилия муаллифлари хаттобийларни танқид қилиб, уларнинг мазкур йўналишга ҳеч қандай алоқаси йўқ деб таъкидлайдилар.

Муҳаммад ибн Исмоилнинг ўлиmidан сўнг улар орасида бўлиниш юзага келди. Улардан бир гуруҳи еттинчи имом деб Муҳаммадни тан олдилар. Шунинг учун улар *сабъия* (еттинчилар) деб аталдилар.

Исмоилия мафкураси шаклланишининг илк давридаёқ унинг икки қирраси – “*аз-зоҳир*”, экзотерик (ташқи) ва “*ал-ботин*”, эзотерик (ички) намоён бўлди. Аз-зоҳир жиҳати жамоанинг оддий аъзоларига ҳам тегишли бўлиб, ал-ботин жиҳати эса фақатгина “*хос*” кишиларга тегишли бўлган. Улар исмоилия тузумининг юқори поғоналарини эгаллаган кишилар эди. Ташқи таълимот ўз ичига барча урф-одат ва жамоанинг оддий аъзоларига мажбурий бўлган шариатнинг ҳуқуқий қонунларини олган эди. Исмоилия таълимотининг бу жиҳати имомийлар таълимотидан жуда кам фарқ қилади. Исмоилиянинг “ички”, эзотерик ақидаси икки қисмдан иборат:

1. Таъвил ал-Қуръон – Қуръон ва шариатни аллегорик (*ат-таъвил*) тарзда шарҳлаш.

2. ал-Ҳақоик – “махфий”, “олий” ҳақиқатларни тафсир қилишга асосланган фалсафий ва илоҳий билимлар тизими. У “неоплатонизм” идеалистик фалсафаси (хусусан, монотеистик-яккахудолик ғояларининг бирлашуви, реал дунё воқелигининг кўп қирралиги), Аристотель рационалистик фалсафаси, христиан гностицизми, мистикаси элементлари ва бошқаларни ўзлаштирди. Исмоилия диний-фалсафий тизимининг асосий элементлари космогоник ва даврийлик назарияларидир.

Унинг ақидаси ўз ичига диний мажбуриятлар (*фароид ад-дин*) билан боғлиқ бўлган амалий илоҳиёт (*ал-ибода*), дин арконлари

(аркон ад-дин) ва назарий илоҳиёт – “сирли лм” (илм ал-ботин), Қуръонни аллегорик шарҳлашни олади.

Бунда исмоилия илоҳиётчилари “ташқи” ва “ички” жиҳатларнинг бир-бири билан мустаҳкам боғлиқ эканлигини таъкидлайдилар. Уларнинг диний-сиёсий ақидасининг асоси имомат – Али ибн Аби Толиб авлодларидан бўлган бегуноҳ имомнинг мавжудлигидир. Исмоилия фирқасининг дин асослари еттита бўлиб, улардан асосийси имомга итоат этишдир. Қолган олтитаси таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж ва жиҳоддир.

Бу фирқанинг ҳуқуқий тизими ал-Қози ан-Нўъмоннинг (ваф. 979 й.) “*Даъоим ал-ислом*” (ислом устунлари) китобида муфассал баён этилган бўлиб, имомия (жаъфария мазҳаби) фикҳи билан деярли мос тушади. Улар орасида мерос, никоҳ ва бошқа баъзи хусусий масалалардагина фарқлар мавжуд.

Бу фирқа вакиллари Ҳиндистон, Покистон, Бадахшон, Арабистон ярим оролининг жануби ва бошқа жойларда мавжуд.

Нусайрий (Алавий) лар шиаларнинг 12 имомлик фирқасидан бўладилар. Улар ўз йўналишларини Ибн Нусайр номига нисбатлайдилар. Кейинги нусайрийлар ушбу номни ёқтирмайдилар ва ўзларини “алавийлар” деб атайдилар. Лекин турклар уларни бу ном билан аталишини инкор этиб, Суриядаги ўзлари яшайдиган тоғлар номи билан номлашади. Кейинчалик, французлар XX аср бошларида уларни эски номлари билан атай бошладилар. Шунга кўра Нусайр тоғлари мустақил алавийлар ерларидан ҳисобланади.

Улар насронийларнинг учлик ақидасига ўхшаш таълимотга эгалар. Уларнинг учликлари – Али, Муҳаммад ва Салмон ал-Форсийлардан таркиб топган. Бу рамз – маъно, исм ва эшик демакдир. Бунга кўра Алини маъно ёки ғайб, яъни Худо, Муҳаммад (с.а.в) исм ёки зоҳир исмнинг шакли, Салмонни эса маънога етакловчи “баб” (эшик) ёки йўл деб биладилар. Салмонни Жаброил фаришта даражасига кўтариб, Муҳаммад (с.а.в)га Қуръоннинг барчасини Салмон етказган деб ҳисоблайдилар.

Нусайрийларнинг шаръий ҳукмлари Қуръонни ботиний услубда *таъвил* қилиш асосида ишлаб чиқилади.

Ҳозирги кунда бу фирқа вакиллари Сурия Араб Республикаси аҳолисининг тахминан 10 фоизини ташкил этади. Бундан ташқари улар Ливан ва Туркиянинг жанубида жойлашган шаҳарларда ҳам яшайдилар.

Друзлар ҳам ботиний фирқалардан ҳисобланадилар. Улар ўзларини мувахҳидлар, яъни якка худога ишонувчилар деб номлайдилар. Друзларнинг пайдо бўлиши X – XI асрларда фотимийлар сулоласидан бўлган халифа ал-Мансур ибн Абд ал-Азиз ал-Ҳоким (996-1021) номи билан боғлиқ. Улар 1017 йили халифа ал-Ҳокимни Худо деб эълон қилганлар. Манбаларда бу таълимот асосчиси ҳақида турли фикрлар мавжуд:

- 1) “Лаббод” лақаби билан танилган Ҳамза ибн Али аз-Завзаний;
- 2) “Аждаъ” номи билан танилган Ҳасан ибн Ҳидра ал-Фарғоний;
- 3) “Наштакин” лақаби билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн-Исмоил ад-Дурузий (ваф. 1019 й)ни таълимот асосчиси деб ҳисоблайди. Охирги фикр ҳақиқатга яқинроқ деб ҳисобланади.

Друзлар таълимоти бўйича манба Ҳамза ибн Алининг “*Друз мусҳафи*” номли асари аҳамиятли саналади. Ушбу асар 44 та бўлимдан ташкил топган. Асарда Қуръони карим оятлари ўзига хос тарзда талқин қилинади. Масалан, унда халифа ал-Ҳоким итоатидан бош тортганлар охиратда азобда, итоат қилганлар роҳатда, деб таъкидланади. Ушбу асарга қадимги юнон, хусусан Афлотун фалсафаси, яҳудийлик ва буддизм таълимотларидан ҳам ғоялар киритилган.

Друзлар исломнинг зоҳирий қоидалари – жаннат, дўзах, фаришталарни, асосий рукнлари бўлмиш рўза, ҳаж амалларини инкор этадилар. Диний байрамлардан фақат қурбон ҳайитини ва шиаларда мотам маросими ҳисобланган ашуро (таъзийа)ни нишонлайдилар.

Друзлар жамияти икки табақа: руҳоний ва жисмонийларга бўлинади. Руҳонийлар – ўз динларини чуқур биладиган, эътиқодларида мустаҳкам, барча ман қилинган нарсалардан парҳезкор инсонлар ҳисобланади. Жисмонийлар – ўз динлари ҳақида кўп нарсадан беҳабар, дунёвий ишлар билан шуғулланадиган жоҳил инсонлардир.

Друзлар таълимотида масжидга бориш, намоз ўқиш шарт эмас. Уларнинг ибодатхоналарида Пайшанба кунлари фақат руҳонийларгина тўпланадилар. Ўрта асрлардан бошлаб друзлар ўзларининг меросий мулкларига ва ҳукмдор амирлар сулоласига эга бўлган. Ливанда друз амирлари ҳокимияти, айниқса, Фахруддин II Маон (1590-1633 йй.) ва Башир II Шихоб (1789-1840) даврларида жуда юксалган. Улар Сурия халқининг 1925-27 йилларда французлар ҳукмронлигига ва 1958 йилда Исроилга қарши кўзғолонларида фаол иштирок этганлар.

Ҳозирги кунда друзлар асосан Ливан, Исроил, қисман Сурия, Иордания билан Ироқ ўртасида жойлашган саҳроларда яшайдилар.

Зайдийлар имомлар сонини камайтирадилар. Уларнинг фикрича бешинчи имом Зайд ибн Али Зайн ал-Обидин бўлиб, ундан кейин келган имомлар хатоларга йўл қўйганлар. Улар ҳуқуқий масалалар бўйича суннийларга анча яқин бўлиб, Қуръон ва суннадан кейин қиёсний шариат асослари деб биладилар, раъй, ижтиҳод ва истехсонни ҳуқуқий асос сифатида қабул қиладилар.

Улар биринчи ва иккинчи халифалар Абу Бакр ва Умар ибн Хаттобни бошқа шиалар каби хатокор деб билмайдилар ва уларга эҳтиром билан қарайдилар.

Уларнинг мазҳаб асосчилари Зайд ибн Али фақиҳ ва муҳаддис эди. Унинг фикҳий услуби Ибн Аби Лайло ва Абу Ҳанифа услубига яқин бўлган. Абу Ҳанифа унга хайрихоҳлик билдириб, уруш олиб борган даврида унга моддий ёрдам кўрсатган эди. Яман ўлкаси уларнинг асосий маркази ҳисобланади.

“Мутъа” (вақтинча никоҳ) никоҳини зайдийлар ва фотимий (исмоилий) шиалар суннийлар каби ноқонуний деб биладилар.

Шиаларнинг манбалари. Бу фирқанинг таълимотини асослаб берувчи кўплаб китоблар мавжуд. Мисол тариқасида Жаъфар ибн Ҳасан ал-Ҳалабийнинг “*Шароиъ ал-ислом*”, Муҳаммад ибн Ҳасан ан-Наждийнинг “*Жавоҳир ал-калом*”, Муҳаммад ибн Юсуфнинг “*Тазкират ал-фуқаҳо*” ва бошқаларни келтириш мумкин.

Исноъашарийа имомлари қуйидагилар:

1. Али ибн Аби Толиб (*ал-Муртазо*);
2. ал-Ҳасан ибн Али (*ал-Мужтабо*);
3. ал-Ҳусайн ибн Али (*аш-Шаҳид*);
4. Али Зайн ал-обидин ибн ал-Ҳусайн (*ас-Сажжод*);
5. Муҳаммад ибн Али (*ал-Боқир*);
6. Жаъфар ибн Муҳаммад (*ас-Содиқ*);
7. Мусо ал-Козим ибн Жаъфар ас-Содиқ (*ал-Козим*);
8. Али ибн Мусо (*ар-Ризо*);
9. Муҳаммад ал-Жавод ибн Али (*ат-Тақий*);
10. Али ал-Ҳоди ибн Муҳаммад ал-Жавод (*ан-Нақий*);
11. ал-Ҳасан ал-Аскарӣ ибн Али ал-Ҳоди (*аз-Зақий*);
12. Муҳаммад ал-Маҳдий ибн ал-Ҳасан ал-Аскарӣ (*ал-Ҳужжат ал-Қоъим ал-Мунтазир*).

Саволлар

1. Ҳанафий мазҳабида ижтиҳод даражаларини изоҳланг?
2. Суннийлик оқими ва ундаги мазҳаблар ҳақида маълумот беринг?
3. Мазҳабларнинг йўқолиб кетиш сабаблари нима?
4. Абу Ҳанифа ва унинг шахсияти ҳақида маълумот беринг.
5. Абу Ҳанифанинг асарлари ҳақида маълумот беринг.
6. Шиаликда мазҳаблар қанда шаклланган?
7. Шиаликда суннийликка қайси мазҳаб яқинроқ ҳисобланади?

Мустақил иш мавзулари

1. Суннийликдаги мазҳабларнинг тарихи ва бугуни
2. Шиалик ва суннийлик мазҳаблари орасидаги фарқлар
3. Ислом дунёси тан мазҳаблар таянадиган манбалар
4. Ҳозирги глобаллашув жараёнларининг мазҳаблар ҳуқуқий тизимига таъсири

Қўшимча адабиётлар

1. Қуръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: Тошкент ислом университети, 2004. – 617б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 39 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 415-683.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.–Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
5. Жўзжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ханафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.– 255 б.
6. Кораев.Т.К. Мусульманское законодательство классического периода: Теория и практика // Востоковедение и Африканистика. Реферативный журнал. – Москва, 2004. Серия 9. – № 2.– С.149-158.
7. Рахманов А., Рахманов А. Исламское право. // Учебник для вузов. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2003 г.

8. “Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг жаҳон фани ва маданияти таракқиётида тутган ўрни” мавзуидаги халқаро конференция материаллари. – Т.: Фан, 2000. – 134 б.

9. Ислам. Энциклопедический словарь / отв. Ред. С. М. Прозоров. – М.: Наука, 1991. – 315с.

10. Сюкияйнен Л. Р.. Мусульманское Право. Вопросы теории и практики М.: Наука, 1986

11. Арабаджян А. Иранская революция: причины и уроки.— Азия и Африка сегодня. 1986, № 3, 4.

12. Дорошенко Е. Шиитское духовенство в Иране.— Наука и религия. 1983, №9.

13. Дорошченко Е.А. Иран: О некоторых современных толкованиях проблемы валайате факих. Восток., 1996 № 4

6-БОБ. ТАСАВВУФ

6.1. Тасаввуф таълимотининг вужудга келиши

Таянч иборалар: тасаввуф, нақшбандия, кубровия, нажжория, суфий

Тасаввуф ислом оламидаги халқларнинг ижтимоий-фалсафий, маданий-маънавий ҳаётида кенг тарқалган, энг мураккаб ҳамда ўзаро зиддиятларга тўла ғоявий оқимлардан бири саналиб, пайдо бўлишининг биринчи асрларида (IX-X) бидъат таълимотлар қаторига қўйилган, унинг тарғиботчи ва ташвиқотчилари беаёв қувғин этилган, баъзилари шафқатсиз қатл этилган.

Муаллифларнинг фикрича, тасаввуф, арабча “суф” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “жун” маъносини англатади. Суфийлар – аксар қўй жунидан тўқилган чакмон ёки пўстин кийиб юрувчи дарвешлардир.

Тасаввуф таълимотининг моҳиятини тушуниб етмоқ учун энг аввало унинг назариясини амалиётидан фарқ қилиш зарур. Мазкур таълимот қалбига чуқур жойлашган Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг суфийликни мутасаввуфдан ажратгани тасодифий эмас. Гап шундаки, ўзларини тасаввуф аҳлига мансуб деб биладиган тариқатнинг мухлиси бўлган ва энг муҳими, унинг амалиётини ўтаган кишиларни суфийлар деб атаганлар. Тасаввуфнинг ғоявий-назарий жиҳатларини ўзига қабул қилиб олган, лекин тариқат амалиётини ўтамаган одамларни мутасаввиф деб ҳисоблаганлар. Ана шу маънода Алишер Навоий ва ўрта асрлар мусулмон дунёсининг аксар шоирлари мутасаввуф эдилар. Чунки улар суфий-амалиётчи бўлмаганлар, лекин ғоялар ва қарашларнинг маълум назарий тизими сифатида тасаввуфнинг фалсафаси ва ахлоқий тамойилларини ўзларига қабул қилганлар.

Тасаввуфий тушунча ва яшаш тарзи асосан тариқат воситасида халқ орасида кенг тарқалди. Бугунги тариқатларнинг кўпи 12 асрда юзага келди. Олдинги асрларда мавжуд бўлиб, тасаввуфий асарларда 12 та дея қабул қилинган тариқатлар, кейинги даврлардаги тариқатларда мавжуд барча унсурларга эга бўлмай, кўпроқ машҳур суфийлар атрофида шаклланган тасаввуф мактабларидир. Хужвирий “*Кашиф ул-махжуб*” асарининг 3-бўлимини бу тариқатларга ва уларга

мансуб суфийлар кўпроқ эътибор берган мавзуларга ажратилган, уларнинг кенг миқёсда ўрганган, ислом қоидаларига мувофиқ ва зид томонларини изоҳлаган. Илк давр суфий тариқатлари деб айтиш мумкин бўлган бу тариқатлар ва уларнинг аҳллари бўлган суфийлар ҳамда улар эътибор бераётган мавзулар қуйидагилардир:

А. Илк давр суфий тариқатлари:

1. *Мухосибия* – Хорис Мухосибий (ваф. 857 й.) тасаввуфидаги Ризо мавзусига кўпроқ эътибор берган.

2. *Қассория* – Хамдун Қассор (ваф. 884 й.) маломат мавзусига кўпроқ аҳамият берган. Бу тариқат маломатия тариқати деб ҳам аталади.

3. *Тайфурия* – Абу Язид Тайфур Боязид Бистомий (ваф. 848 й.) тасаввуфида “*сакр*”, яъни илоҳий ишқ билан йўғрилган рух жўшқинлигига аҳамият берган, “сакр” ҳолининг “сахф” ҳолидан ҳам устун деб қабул этилган.

4. *Жунайдия* – Жунайд Бағдодий (ваф. 909 й.), Бистомийга муқобил равишда “сахф” ҳолига, яъни илоҳий ишқ мастлигидан қутулиб, тамкин ҳолини эгаллашга аҳамият берган. Шу боис Ҳалложни “*анал-ҳақ*” ва бошқа сўзлари учун танқид қилган.

5. *Нурия* – Абу Хусайн Нурий (ваф. 907 й.) “*исор*” (бошқаларни ўзидан афзал билмоқ: жўмардликнинг энг юқори даражаси) фароғат каби жиҳатларга ва суҳбат тарзига аҳамият берган, узлат ва инзиво ҳаётини ёқламаган.

6. *Саҳлия* – Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий (ваф. 896 й.) асосан нафс билан мужоҳада, риёзат ва чиллага кучли эътибор берган.

7. *Ҳакимия* – Ҳаким Тирмизий (ваф. 898 й.) кўпроқ валийлик ва каромат узра тўхталган бўлиб, бу зот орқали тасаввуфга фалсафа кириб келган.

8. *Харрозия* – Абу Саид Харроз (ваф. 890 й.) фано ва бақо мавзуларига кўпроқ аҳамият берган.

9. *Ҳафифия* – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳафиф (ваф. 982 й.) ғайбат ва ҳузур мавзулари устида кўпроқ тўхталган.

10. *Сайёрия* – Абу Аббос Сайёрий жам ва фарқ мавзуларига аҳамият берган. Хужвирий ҳақ деб билган мазкур ўн тариқатдан бўлак яна икки ботил тариқат ҳақида ҳам сўз юритган. Уларни ва “хулулия” га оид деб ҳисоблаган.

11. *Ҳалложия* – Фориз исмли бир шахсга нисбат берилган. Ҳулул ва танассух ҳақидаги фикрларини Ҳаллождан олган, унинг ҳам

ўзи каби фикрлаганини даъво қилган. Хужвийий эса Ҳалложнинг бу фикрларига алоқадор эмаслигини таъкидлайди.

12. *Хулмония* – Абу Хулмон Дамашқийга нисбат берилган. Бу шахс тавҳид эътиқодига амал қилган. Лекин унинг йўлидан борганлар тўғри йўлдан адашганлар ва ҳулул, имтизож ва руҳларнинг танассухини қабул этганлар.

Тасаввуф илмини турли тушунчалар қамраб олган даврда яшаган бу шахсиятлар ва уларнинг фикр қарашлари атрофларида йиғилган суфийлар юзага келтирган тасаввуфий мактаблар, Хужвийий ва бошқалар томонидан бир тариқат сифатида тилга олинса ҳам, булар кейинги даврларда пайдо бўлиб, мумтоз тарзда шаклланган тариқатлар каби эмасди. Шу боис тасаввуф тарихида тариқат дейилганда VI/XII асрдан кейин кенг тарқалган ва юқорида муштарак унсурлари қайд этилган тариқатлар тушунилади.

Абдурахмон Жомий (1414-1492) ўзининг “*Нафоҳат ал-унс мин ҳазарот ал-қудс*” (Муқаддас ҳузурлардан эсан дўстлик шаббодалари) асарида олти юзга яқин тасаввуф намояндалари ҳақида маълумот беради. Аммо унинг рўйхатидан жуда кўп Марказий Осиёлик тасаввуф вакиллари тушиб қолган. Уни тўлдириш мақсадида 1496 йили Алишер Навоий ўзининг “*Насойим ал- муҳаббат мин шамойил ал-футувват*” (Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари) асарини ёзади. Навоий унга туркий халқлардан чиққан шайхлар Аҳмад Яссавий, Ҳаким Ота ва бошқаларни киритган.

6.2. Марказий Осиё тасаввуф мактаблари

Таянч иборалар: низомия, илм-ан-назар, яссавия, бектошия, кубравия,

Марказий Осиёда тасаввуфий таълимотларининг пайдо бўлиши йирик мутасаввиф донишманд, шайх уш-шуйух (устозлар устози) Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний (1048-1140) номи билан боғлиқдир.

Ҳамадоний 1048 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳри яқинидаги Бузанжирд қишлоғида таваллуд топган. У 17 ёшлигида илм истаб Бағдодга келади ва у ердаги машҳур “*Низомия*” мадрасасида ўқийди. Ҳамадоний ҳадислар тўплаш мақсадида Исфаҳон, Балх, Ҳирот, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларига бир неча бор сафар қилади.

Ҳамадоний Бағдодда яшаган кезларида ас-Самъоний, Аҳмад ал-Ғаззолий (Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг акаси)лардан ҳам тасаввуфга оид илмларни ўрганган.

Юсуф Ҳамадоний умрининг иккинчи ярмини кўпроқ Хирот, Марв, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида ўтказади. Марв ва Бухорода хонақо ҳамда мадраса курдиради ва кўпдан кўп шогирдларни тарбиялайди. Улар орасида кўплаб туркий ва форсий миллатга мансуб шахслар бор эди, жумладан, Ҳасан Андокий, Абдулло Барақкий, Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолик Ғиждувонийлар алоҳида ажралиб турар эдилар.

Юсуф Ҳамадоний даставвал “*илм-ан-назар*” (рационализм) соҳасида катта мутахассис бўлиб етишса-да, тез орада ўша илмдан воз кечиб, ҳақиқий художўйлик йўлига киради.

90 ёшдан ошган донишманд Бомиён шаҳрида (ҳозирги Афғонистон) оламдан кўз юмади. Васиятига кўра, унинг жасадини шогирдларидан Ибн Анжар Марвга олиб келиб дафн этади.

XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. У 1041 йилда Сайрамда шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафоти кўпгина кўлёзма манбаларда мелодий 1166-1167 йил, деб аниқ ёзилган. Аҳмад Яссавийнинг ўзи 23 ёшида “устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлганлигини” ёзади.

XII асрдан сўнг “*яссавия*” тариқатидан кейин унинг давоми сифатида Марказий Осиёда икки йирик тариқат пайдо бўлади. Улар “*нақшбандия*” (Ҳожагон) ва “*бектошия*” (икония) деб ном олган учинчи тариқат ҳам “*яссавия*”дан тарқалган бўлса-да, унинг таъсир доираси фақат ўша даврдаги Шош (Тошкент) вилояти ҳудуди билан чегараланиб қолган.

“*Яссавия*” тариқатининг барча ақидалари Хожа Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш “*Ҳикмат*”да муфассал баён этилган.

XII асрда Марказий Осиёда вужудга келган яна бир йирик тасаввуфий тариқат – “*кубравия*” мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири шайх Нажмиддин Кубро номи билан боғлиқдир.

У 1145-1146 йилларда Хоразмдаги Хивак шаҳрида дунёга келган. У Мисрда Рузбехон Ваззон ал-Мисрий (ваф. 1188 й.) дан, кейинчалик Табризга келиб, шайх Исмоил Касрийдан таълим олади. Сўнгра у

Хоразмга қайтиб келиб, хонақоҳ қуради ва кўплаб шогирдлар тарбиясига киришади, ҳамда “кубравия” ёки “заҳобия” тариқатига асос солади. Мазкур тариқат соликлари (аззолари) орасида зикрнинг овоз чиқармасдан “хуффия” ижро қилиш усули кенг қўлланган.

1221 йилнинг июлида Чингизхоннинг лашкарбошиларида бири Хулагухонга қарши 76 ёшлик Шайх Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплайди ва Урганч қалъасини бир неча кун душмандан сақлаб туради. Мазкур жанг пайтида шайх Нажмиддин Кубро мўғул босқинчилари томонидан ваҳшиёна ўлдирилади.

XIV асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган яна бир йирик тасаввуфий тариқат “нақшбандия”дир. Бу тариқат “хожагон” номи билан ҳам машҳур. Мазкур ном Хожа Абдуҳолиқ Ғиждувоний исми ва таълимоти билан боғлиқдир.

Ғиждувоний Бухоро вилоятидаги Ғиждувон қишлоғида туғилиб, шу ерда (1220 й.) вафот этган.

Абдуҳолиқ Ғиждувоний Бухорода Хожагон (кейинроқ “нақшбандия”) таълимотига асос солиб, ўз муридлари учун бир неча қонун-қоидалар, ҳозирги замон тили билан айтганда, одоб-ахлоқ мезонларини ишлаб чиқади. Бундай ахлоқ мезонларини “*Рашаҳот айн ул-ҳаёт*” асарининг муаллифи Фахриддин Али ас-Сафий “*Рашаҳа*” (томчи, қатра) деб атаб, бевосита Ғиждувонийнинг ўз ўғлига қарата айтилган панд-насиҳатлари тариқасида муфассал баён этган.

6.3. Тасаввуфга оид тушунчалар: ҳол, фано, бақо, кашф, илҳом, зовия ва хонақоҳлар

Таянч иборалар: суфийлик, бақо ва фано, илҳом, дарвеш, зовия, хонақоҳ

Тасаввуф назарий бўлиши билан бирга, тажрибада кўринадиган амалий илм ҳамдир. У фақатгина назариёт билан чекланиб қолган тушунча эмас. Чунки тасаввуфда мақсадларга фақатгина тушунча ва ўрганиш билан эмас, балки амал қилиш орқали эришмоқ мумкин. Бу ерда амал дейишдан мақсад, фақатгина ибодат эмас, ҳаётийнинг ҳар бир дақиқасида маълум бир ният ва мақсадга кўра қилинган ҳар бир фаолиятдир.

Ҳол (кўплиги аҳвол; ёхуд ҳолат, кўплиги ҳолат) – буюм, инсон ва ҳолати. Қуръонда ушбу маънода қўлланилмаган. Суфийлик “психология”сида ҳол – Аллоҳга интилиш “йўлида” суфий, унинг иродасидан ташқари ва мукаммалликка эришганлик даражасидан қатъи назар тушадиган ҳолати.

Бақо ва фано (араб. бақо – боқийлик, барқарорлик; фано – фонийлик, йўқолиш, ўткинчилик) – исломдаги тасаввуф билан боғлиқ тушунча. Ислом динида бақо – Аллоҳ сифатларидан бири. Тасаввуфда бақо Аллоҳнинг боқий дўсти бўлиб қолиш учун ўзидан воз кечиш, барча яхши сифатларни ўзида мужассам қилиш, деб ҳам тушунилади. Фано – ўзидаги барча ёмон сифатларни йўқ қилиш йўли билан Аллоҳга яқинлик ҳосил қилишдир. Тасаввуфда солиқ фано мақомига етгач, Аллоҳнинг ҳақлиги ва улуғлиги тўғрисидаги фикру зикрга ғарқ бўлиб, бу фоний дунёдаги жамики нарсаларни унутиб юборади. Бу мақом “фано филлоҳ” деб аталади.

Илҳом – кўнгилга солиш; тасаввуфда солиқ қалбида Аллоҳ томонидан пайдо этилган фикр. Шариат уламолари фикрича, илҳом қатъий маълумот манбаи бўла олмайди. Тасаввуф аҳли, аксинча, илҳомни илоҳий файз деб қабул қилиб ҳамда унга асосланиб иш юритади. Илҳом ўз моҳиятига биноан “ақлий илм”дан ҳам фарқланади, чунки илҳом фикр-мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқариш йўли билан вужудга келмайди. Тасаввуфга кўра, илҳом мўъмин дилини ёритувчи илоҳий нурдир, қуръоннинг ботиний маъносини ҳам илҳом орқали англаб етиш мумкин.

Зовия – (араб. бурчак, ҳужра.) суфийлар, дарвешлар, мусофирлар, фақирлар тўхтайдиган ва яшайдиган маскан. Зовия хонақоҳ ва риботлардан ҳажмининг кичикроқ бўлиши ва аксар ҳолларда узлатни ихтиёр қилган шайхлар ҳузурида бўлиши билан фарқланиб турган. Аммо баъзи манбаларда “зовия” ва “хонақоҳ” сўзлари синоним сифатида ҳам қўлланилган. Зовия жомеъ бўлмаган, яъни минбарсиз кичик масжид. Қадимда зовиялар кўп бўлиб, улар ислом оламида тасаввуфнинг кенг тарқалишига хизмат қилган. Зовия маълум бир шайхнинг тасарруфида бўлиб, аксар ҳолларда муайян бир тариқатнинг таълим, тарғибот ва ташвиқот маркази вазифасини ҳам ўтаган. Ўрта асрларда зовиялар Мовароуннаҳрда жуда кенг тарқалган бўлиб, улар мусофирхона вазифасини ҳам бажарган. Жумладан, ўрта асрлар машҳур араб сайёҳи ибн Баттута (1304-1377) ўзининг “Сафарнома” номи билан таниқли “Тухфат ан-нуззор” асарида Мовароуннаҳрга қилган саёҳати давомида элликдан ортиқ зовияга

тушгани, уларнинг ҳар бирида мусофирлар учун барча шарт-шароитлар муҳайё қилингани, буларнинг эвазига эса ҳеч нарса талаб қилинмаслиги ҳақида тўлқинланиб ёзади. Ибн Баттута Бухарода авлиё шайх Сайфиддин Бохартзм мақбараси ёнида жойлашган зовияга тушгани ҳақида ҳикоя қилиб, бу зовиянинг вақф зурриётларидан экани, мазкур шайх уни зовиядаги меҳмондорчиликка чақиргани, зовияларда қуръон тиловати ва маърузалар қилгани, шунингдек, туркий ва форсий тилларда қўшиқлар ижро этилганини баён этади.

Хоноқоҳ (форс.-уй) – дарвешлар, қаландарлар, шунингдек, ғариб ва мискинлар тўхтайдиган, истиқомат қиладиган уй – қаландархона, дарвешхона. Мусулмон мамлакатларида зовия, такъя, работ номлари билан ҳам юритилади.

XII аср бошларида тасаввуфга қизиқиш ошиб бориши, муридларнинг сони ўсиб бориши, ихлосмандларнинг тобора кўпайиб бориши натижасида – хонақоҳлар пайдо бўлди. Хонақоҳ бинолари кўпинча алоҳида мустақил бино сифатида аҳоли яшаш ҳудудларидан холироқ жойларда ёки баъзан масжидга туташган ҳолда барпо этилган. Одатда хонақоҳ мажмуа сифатида фаолият олиб бориб, ошхона ҳамда мурид ва ихлосманд тингловчилар учун меҳмонхона, зикр тушиш хоналари, чиллахона баъзан эса мактабларни ҳам ўз ичига олган. Аксар ҳолларда мажмуа ҳовлисида тариқатга асос солган шайх, ёки бирон - бир авлиё мақбараси ҳам бўлган. Маълумотларга қараганда энг биринчи хонақоҳ Фаластиндаги Рамла шаҳрида VIII аср охирларида бунёд этилган. Ҳамма суфийлар томонидан ҳам хонақоҳ тизимини маъқуланмаган бўлса-да у ўз даври учун ўзига хос маърифий маскан ролини ўтаган.

Хонақоҳлар фақатгина зоҳидлар, дарвеш ва қаландарлар тўхтайдиган жой эмас, балки аксар ҳолларда диний таълим мактаблари вазифасини ҳам бажарган. Хонақоҳлар ҳузурида кутубхона, ўқув хоналар бўлиб, у ерда ўқитувчилар ҳам фаолият олиб борган. Хонақоҳлар давр ўтиши билан мукаммаллашиб бориб, муайян кўринишдаги тизимли мажмуага айланган. Кейинги давр хонақоҳларида ўзига хос маъмурий тизимни ҳам кўриш мумкин. Ҳар бир хонақоҳда шайх ва имом билан бир қаторда вақф ишлари нозир, муаззин, кутубхоначи, келувчиларни қайд қилувчи мирза, ҳаммом масъули, ҳажжож (қон олувчи), сувчи, гўлах, фаррош, шайх хизматкори каби ходимлар фаолият олиб борган. Бундай хонақоҳлар сахий ходимларнинг эҳсонлари, вақф қилинган мулклардан

тушадиган даромадларга таянган. Самарқанддаги Қусам ибн Аббос мақбараси ёнидаги хонақоҳ ҳам тахминан ана шундай тизимга эга бўлган. Ҳукумдорлар ҳам хонақоҳ барпо этишга алоҳида эътибор билан қараганлар. XV-XVII асрларда суфийлар ҳукумрон табақалар билан яқинлашиб, улардан катта миқдорда молиявий ёрдам ола бошладилар. Бу жараён хонақоҳларнинг биносида ҳам ўз аксини топди.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда хонақоҳларнинг пайдо бўлиши ибн Карром (806-869) ва у асос солган карромийлар фаолияти билан боғлиқ. Мазкур минтақада карромийлар биринчилардан бўлиб ўз таълимотларини тарғиб ва ташвиқ қилиш учун хонақоҳ тизимидан унумли фойдаландилар. Мазкур тизим туфайли ўз ғояларини омма ўртасида кенг тарқалишига ва маълум бир муддат издошлари сони кескин равишда ортиб кетишига эришдилар. Мовароуннаҳр хонақоҳларида турли даврлар учун хос бўлган меъморий ечимларини кўриш мумкин. XVII асрга келиб эса пекштоқли, гумбазли, ўртада зикрхона ва атрофида ҳужралар бино қилинган шаклдаги хонақоҳлар кенг тарқалди. Мовароуннаҳрдаги машҳур хонақоҳлар: Самарқанддаги Абду Дарун, Улуғбек хонақолари (XV аср), Бухородаги Лаби Ҳовуз ансамбилидаги Нодир Девонбеги хонақоҳи (XVII аср), Термиздаги Кокилдор ота, ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси олдидаги хонақоҳ, Бухородаги Хожа Порсо (XV аср), Бухородаги Хожа Зайниддин, Чор Бакр (XVI аср), Ёрмуҳаммад Оталиқ (XVII аср), Шайх Худойдод, Баҳоуддин Нақшбанд хонақоҳлари, Ғиждувондаги Деҳкон Бобо, Тошкентдаги Ҳазрати Имом хонақоҳлари.

Такъяхона, Тақя (турк.) – форсларнинг хонақоҳига муқобил равишда туркийлар томонидан барпо этилган. Хонақоҳ таълим бериш вазифасини ҳам ўтган бўлса, такъяхона асосан дарвеш, қаландар ва мусофирлар учун яшаш жойи сифатида қурилган. Бажарадиган вазифасига кўра ҳам хонақоҳ ҳам такъянинг қурилиш меъморчилиги бир-биридан фарқланган. Одатда такъяхоналар боғчали ва ўртасида ҳовуз ёки фаввора бўлган ҳовлини ўраб турувчи кичик куббали очик айвонлар, масжид ва дарвешлар яшайдиган ҳужралардан иборат бўлган. Салжукий ва усмонийлар султонлиги давридаги такъялар атрофида кўпинча қабристон, ҳаммом, масжид, молхона, баъзан тегирмон жойлашган. Агар дарвеш такъяхонада вафот этса, у шу ернинг ўзида дафн этилган. Мавлавийлар тариқати такъялари усмонийларнинг барча жойларида тарқалган эди. Такъяларнинг

иқтисодий таъминоти султонлар, сахий амалдорларнинг ажратган вақфлари ҳисобига амалга оширилган. Натижада таъкялар хукмрон доиралар олдида бирқадар тобе ҳам бўлиб қолган. Аксарият таъкяларда шайхлик отадан ўғилга ўтиш анъанаси вужудга келган.

Рибот – VII-X -асрларда Кичик ва Ўрта Осиё ҳамда Шимолий Африкада мусулмонларнинг христианлар (ёки бутпарастлар) билан чегарадош бўлган ҳудудларида барпо этилган ҳарбий истехкомлар ёки қалъалар. Риботларда истекомат қилган мусулмонлар “муробит” деб аталиб, одатда кўнгилли суфийлардан бўлганлар ҳамда ғайридинлардан ҳимоя урушларида қатнашганлар. Риботлар ғайридинлар билан чегарадош ҳудудларда ислом динини тарғиб ва ташвиқ қилиш марказлари сифатида ҳам тарихда машҳур бўлганлар. Муробитлар энг олийжаноб хулқ намунасини намоён қилганлари ҳақида кўплаб афсоналар ҳам тарқалган. Ислом динида шаҳидлик энг юксак мартабалардан деб ҳисоблангани учун ҳам кўпчилик суфийлар риботларда хизмат қилишни хонақоҳ, зовия ва таъкяларда ўтириб ибодат қилишдан устун кўрганлар. Ҳатто машҳур саҳобий Абу Ҳурайра ҳам “Аллоҳ йўлида бир кеча муробит бўлиш, лайлатул қадр кечаси қора тош олдида бедор бўлишдан афзал” эканини таъкидлаган. XI-XII асрларда Марокашда пайдо бўлган ал-Муробитун ҳаракати ва давлати ўз номини рибот атамасидан олган. Тахминан XI аср бошларида риботлар Шош, Хуросон, Ироқ ва Мисрда ўзининг ҳарбий аҳамиятини йўқота бошлади ва дарвеш қаландарларнинг қароргоҳи – хонақоҳларга айланди. Чунончи, XVI аср олими Ибн Марзуқ сўфийлар наздида рибот “Ҳою ҳаволадга қарши жиҳодда нафсни қўлга олиш ва зулмга нисбатан доимо огоҳ бўлиш” деб тавсиялаган эди. Яъни рибот энди ғайридинларга қаршилик кўрсатиш истехкоми эмас, балки шахсдаги нафс, ҳою ҳавасларга қарши курашиш марказига айланди. Кейинчалик риботларнинг айнан шу маъноси бугун мусулмон дунёсига ёйилди. Шошдаги Аскалон, Тартус, Акка риботлари, Мисрдаги Искандария риботи, Ироқдаги Аббадон ваш у каби бошқа риботлар ўзининг ғайридинлар билан чегара ҳудудидаги истехком вазифасини ўтаб бўлганидан сўнг оммавий зиёратгоҳга айланиб қолган.

Саволлар

1. Замонавий тасаввуф тариқатлари ҳақида нималарни биласиз?
2. Тасаввуфда “ҳол” тушунчаси нимани англатади?
3. “Фано”, “Бақо” тушунчаларини изоҳланг?

Мустақил иш мавзулари

1. Абдурахмон Жомийнинг “Нафоҳот ал мин ҳазоратул қудс” асарида тасаввуфий қарашларни акс этиши
2. Кашф ва илҳом тушунчалари
3. Нажмиддин Кубро тасаввуф нмоёндаси сифатида
4. Зовия ва хонақоҳлар тасаввуфда нимани англатади.

Қўшимча адабиётлар

1. Абдурахмон Жомий “Нафоҳот ул унс мин ҳазорот ул қудс” (Муқаддас ҳузурлардан эсган дўстлик шаббодалари).
2. Фахруддин Али ас Сафий “Рашоҳот айн ул ҳаёт” ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзма асарлар институти хазинаси, Инв № 3593. Литография. Лакнав. 1980. 6-7 бетлар.
3. Бўронов Қ.Б. Тасаввуф фалсафаси хусусида. – Т.: Ёзувчи, 2000.
4. Абдулмунъим ал-Ҳифний. ал-Мавсуа ас-суфийя. – Қоҳира: Мактаба мадбулий, 2006. – 1376 б.
5. Ислом. Энциклопедия. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – 320 б.
6. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. К. 1. – Т.: Ёзувчи, 1996. – 272 б.
7. Турар У. Тасаввуф тарихи. – Т.: Истиқлол, 1999. – 180 б.
8. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 314 с.
9. Arberry A.J. Sufism. – London: George Allen and Unwin LTD, 1950. – 141 p.
10. Encyclopedie de l’islam. 10 томлик. – Leiden: Brill, 2000. В. X.
11. Idries Shah. The way of the sufi. – London: Jonatan Cape, 1968. – 288 p.

7-БОБ. ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК ВА МУТААССИБЛИК

7.1. Бағрикенгликнинг ижтимоий-тарихий моҳияти

Таянч иборалар: бағрикенглик, бағрикенглик маданияти, мутаассиблик, ақидабозлик.

Кишилиқ жамияти ҳамиша ўзига хос манфаатларга эга бўлган катта-кичик гуруҳ ва қатламлар ҳамда воқеа-ҳодисаларга турлича ёндашувларнинг мавжудлиги билан характерланиб келган. Манфаатлар ва ёндашувлар хилма-хиллиги, бир томондан, ижтимоий ҳаётнинг бойишига, ривожланишнинг оқилона йўллари топишга, иккинчи томондан, жамият тараққиётини издан чиқарган мурасасизлик ва тоқатсизликнинг турли кўринишлари пайдо бўлишига замин яратган.

Тарих бағрикенглик ва тоқатсизлик ҳолатлари жамият тараққиётининг барча босқичларида мавжуд бўлганидан далолат беради. Бугун дунё глобллашув, иқтисодий ва сиёсий интеграция жараёнлари таъсирида тобора яхлит ва бир бутун характер касб этиб бормоқда. Капитал ва товарлар оқими билан бир қаторда уларнинг яратувчиси бўлган инсонларнинг ҳаракат доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Бу одамлар орасида ўзаро мурасасизлик, тоқатсизлик кўринишларини бартараф қилиш, жамиятда бағрикенглик маданиятини қарор топтириш том маънода глобал, инсоният истиқболига дахлдор масалага айланганини кўрсатади.

Жамият ҳаётида тенглик, адолат ғояларининг устувор бўлиши ва амалиётда ўз ифодасини топиши кўзланган мақсадларга эришишга, белгиланган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маърифий мўлжалларнинг барча учун бирдек кадр-қиммат касб этишига, фуқаролар ўртасида бирдамлик ва ҳамжихатлик, ўзаро бир-бирини тушуниш ва ҳурмат руҳининг қарор топишига замин яратади. “Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси”да таъкидланганидек, “Бағрикенглик бўлмаса тинчлик бўлмайди, тинчликсиз эса тараққиёт ва демократия бўлмайди”

“Бағрикенглик” (толерантлик) сўзи деярли барча тилларда бир хил ёки бир-бирини тўлдирувчи мазмунга эга. Хусусан, ушбу тушунча чидамлилик, бардошлилик, тоқатлилик, ўзгача қарашлар ва

ҳаракатларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, мурувватлилик, ҳимматлилик, кечиримлилик, меҳрибонлик, ҳамдардлик каби маъноларга эғалигини қайд этиш лозим.

Бағрикенглик моҳият эътибори билан энг аввало, ҳар томонлама мукамал бўлган ва танҳоликка даъвогарлик қилувчи ҳодисанинг ўзи йўқлигидан келиб чиққан ҳолда “бошқалар” ҳамда “ўзгача” нарсалар, ҳодисалар ва фаолият шакллариининг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг келиб чиқиш сабаблари, намоён бўлиш шакллариини тўғри тушуниш ва англашни билдиради.

Ўзаро бир-бирини тушунмаслик инсоният тарихи давомида ўзаро шубҳаланиш ва ишончсизликнинг илдиз отишига ҳамда турли ихтилофлар ва низоларга сабаби бўлган. Шу нуқтаи назардан қараганда, буюк аждодимиз Абу Райҳон Берунийнинг “Одамлар билмаган нарсаларига душманлик кўзи билан қарайдилар”,-деган фикрлари чуқур мазмунга эга.

Ушбу фикрларга таянган ҳолда, айнан “бошқалар” ҳамда “ўзгача” ҳодисалар ҳақидаги асосланган, ишончли ва ҳақиқий билимлар бағрикенглик маданиятининг асосий унсури ҳисобланиши ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Бағрикенглик маданиятининг яна бир унсури ана шундай билимлар замирида шаклланадиган кадриятлар, баҳолар тизимидир. Билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келадиган кадриятлар, баҳолар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз билан айтганда, улар бағрикенглик маданиятининг имкониятларини белгилаб беради ҳамда муросасизлик ва тоқатсизликнинг турли кўринишлари йўлида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади. Жумладан, бунда “бошқаларга”, уларнинг фаолиятига, “ўзгача” нарсалар ва ҳодисаларга ўз кадриятларидан келиб чиқиб баҳо бермаслик муҳим аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек халқи маънавий меросида бағрикенглик маданиятини шакллантиришга қаратилган кадриятлар чуқур илдизга эғалигини таъкидлаш зарур. “Халқимизнинг этник, маданий ва диний сабр-бардоши,-деб ёзади И.Каримов, - маънавий уйғонишнинг яна бир битмас-туганмас манбаидир. Минг йиллар мобайнида Марказий Осиё ғоят хилма-хил динлар, маданиятлар ва турмуш тарзлари туташган ва тинч-тотув яшаган марказ бўлиб келди. Этник сабр-тоқат, бағрикенглик ҳаёт бўронларидан омон қолиш ва ривожланиш учун зарур табиий меъёрларга айланди. Айни шу

заминда кўп асрлар мобайнида жаҳон маданиятлари дунё миқёсида бир-бирини бойитган”.

Асрлар давомида шаклланган ана шу қадриятлардан турли ижтимоий гуруҳлар вакилларига, уларнинг ҳис-туйғуларига эътибор ва ҳурмат билан муносабатда бўлишни намоён этувчи, кишиларнинг бир замон ва маконда ўзаро ҳамкор ва ҳамжиҳат яшашига йўл очувчи бағрикенглик маданиятини янада юксалтиришда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Бағрикенглик маданияти тизимидаги билимлар ва қадриятлар учинчи муҳим унсур – “бошқалар” ҳамда “ўзгача” нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини ҳурмат қилишдек ҳаракатларда намоён бўладиган амалий фаолият тизими билан боғлиқ.

Бағрикенглик ҳақида гап кетар экан, у ўз қарашлари ва қадриятларидан воз кечишни, у ёки бу ўзига хосликларга ён бериш ёки уларга бефарқликни эмас, балки воқеликка нисбатан фаол муносабатни, инсоннинг универсал ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини тан олишни ҳамда унинг тантанаси учун кўмаклашишдек амалий фаолиятни англатишини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Субъектига кўра шахс, ижтимоий гуруҳ ва жамият бағрикенглигини фарқлаш унинг моҳиятини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Чунки, уларнинг ҳар бирида бағрикенглик ўзига хос хусусиятлар касб этади. Хусусан, алоҳида олинган шахс даражасида бағрикенглик ҳар қандай вазиятда ҳам у ёки бу асосда шаклланган қадриятларнинг мазмунини тушуниш ва тўғри баҳолашга интилишни, ақидабозлик ва муайян ҳақиқатни мутлақлаштиришга йўл қўймасликни билдиради.

Бағрикенглик жамият ва давлат даражасида ўзига хос қирраларга эга бўлади. Чунончи, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, барча кишилар ва алоҳида шахсларга бир хил ёндашув ҳамда тенг имкониятларни таъминлайдиган адолатли қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади. Айни пайтда, ҳеч қандай камситишларсиз иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун тегишли шарт-шароитларни яратиш, ётсираш ва тоқатсизлик, мутаассиблик ва душманликнинг олдини олишга қаратилган чоратадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш ҳам жамият ва

давлат даражасида бағрикенглик маданияти даражасининг муҳим индикатори сифатида чиқади.

Умуман олганда, ҳар қандай ўзига хосликка очиклик ва хайрихоҳлик билан муносабатда бўладиган, ўзликни ифодалаш ва намоён қилишнинг хилма-хиллигини ҳурмат қилишга асосланган бағрикенглик барқарорлик ва тараққиётнинг муҳим омили ҳисобланади.

7.2. Диний бағрикенгликнинг мазмуни

Таянч иборалар: диний бағрикенглик, виждон эркинлиги, ибодат, диний ташкилот

Диний бағрикенглик турли динга эътиқод қилувчилар ўртасида ўзаро бир-бирини тушуниш, ҳурмат, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик руҳининг устуворлигини англатади. У диний ташкилотлар, давлат муассасалари ва жамоат ташкилотларининг тизимли ва тадрижий фаолияти, алоҳида олинган кишиларнинг бу борадаги талаблар, қоидалар ва қадриятларга оғишмай амал қилиши натижасида воқеликка айланади.

Кишиларда виждон эркинлиги билан боғлиқ билимларнинг шаклланиши ва ривожланиши учун зарур шароитларнинг яратилиши давлат томонидан жамиятда диний бағрикенглик муҳити устувор бўлишини таъминлашнинг зарурий шarti ҳисобланади. Шу билан бирга, эътиқодий асосдаги душманлик ва адоват уйғотадиган, ҳис-туйғуларни ҳақоратлайдиган ҳаракатлар, ҳодисаларнинг олдини олишга қаратилган реал механизмларнинг яратилгани ҳам диний бағрикенглик барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Диний бағрикенгликнинг устуворлигига эришишда диний ташкилотларнинг мавжуд ҳуқуқий ҳужжатлар талаблари доирасида фаолият олиб боришининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Хусусан, яширин диний фаолиятга йўл қўйилмаслиги турли кўринишлардаги мутаассиблик ва экстремизмнинг олдини олишга, конфессиялар ўртасида ўзаро мурося ва ҳурмат, тинчлик ва тотувлиқни таъминлашга хизмат қилади. Шунингдек, диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизларини издан чиқаришга қаратилган,

шахснинг шаъни ва кадр-қимматини камситувчи ва бошқа шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўймаслик ҳам ниҳоятда муҳим ҳисобланади.

Алоҳида олинган кишиларда диний бағрикенглик маданиятини тарбиялашда эса дин кишиларнинг ижтимоийлашувига, ҳаёт тарзини ташкил этиш ва тартибга солишга хизмат қилувчи омиллардан бири экани ҳақида тизимли тасаввурлар ҳосил бўлишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик баробарида ҳар қандай динга эътиқод қилиш инсоннинг конституциявий ҳуқуқи эканини англаш, диний муросасизлик, нафрат ва зўравонликларнинг асл сабаблари, манбаалари ва илдизлари тўғрисида чуқур билимга эга бўлиш ҳам шахсда диний бағрикенглик маданияти шаклланишида ўзига хос ўринга эга.

Бошқа эътиқод шаклларига нисбатан ноҳолислик, паст назар билан қараш, уларнинг соҳибларига салбий муносабат тарихнинг ҳамма давларида кўплаб фожиаларни келтириб чиқарганини инобатга оладиган бўлсак, бундай билимларнинг ҳаётий-амалий аҳамиятга эғалигини англаш мумкин.

Диний ибодат, расм-русумлар ва маросимларга ётсийраб қараш умуминсоний маданият ва маънавият ривожига салбий таъсир кўрсатган бўлса, диний заминдаги адоват ва душманлик, ақидапарастлик ва экстремизм инсониятнинг бир бутунлиги, тинчлиги ва тараққиётига таҳдид солмоқда. Диний қарашларни мажбуран сингдириш йўлидаги уринишларнинг турли шакл-шамойил касб этиб, кенгайиб бораётгани эса инсоннинг виждон эркинлиги билан ҳуқуқларини хавф остида қолдирмоқда. Буларнинг барчаси алоҳида олинган инсонда тегишли билимлар ва баҳолар билан бир қаторда фаол ижтимоий позицияни шакллантириш зарурлигини кўрсатади.

Шу билан бирга, кишиларда юртимизда тарихан диний заминдаги адоват ва келишмовчиликлар бўлмагани, турли конфессиялар ва дин вакилларига нисбатан юксак эҳтиром ва ҳурмат, ўзаро муросада яшашга интилиш халқимизнинг асрлар оша камол топган фазилатларидан бири экани ҳақида тегишли билим, кўникма ва қадриятлар тизимини шакллантириш ҳам бағрикенглик маданиятини тарбиялашнинг зарурий шарти ҳисобланади.

7.3. Мутаассибликнинг ғайриинсоний моҳияти

Таянч иборалар: Мутаассиблик, бутпарастлик, фанатизм.

Бағрикенглик анъаналари қанчалик қадимий илдизларга эга бўлса, тоқатсизлик ва муросасизлик билан боғлиқ қарашлар ва ҳаракатларнинг илдизлари ҳам шунчалик қадимийдир. Мутаассиблик (фанатизм – французча “ибодат”) унинг кенг тарқалган кўринишларидан биридир.

Мутаассиблик кенг маънода муайян ғояларнинг тўғри эканига қаттиқ ишониш, уларга муккасидан берилганликни, “ўзгалар” ва “ўзгача” қараш ва ғояларга муросасиз муносабатни ифодаловчи қарашлар ва хатти-ҳаракатларни англатади. Унинг хусусий кўринишларидан бири бўлган диний мутаассиблик эса ўз ақидасининг шак-шубҳасиз тўғрилигига ишониб, бошқа фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмасликни билдиради.

Кишиларнинг осойишталиги ва хавфсизлигига раҳна соладиган террорнинг барча кўринишлари бузғунчилик-фасод ишлардан саналади. Қуръоннинг “Бақара” сураси 205-оятидаги “Аллоҳ эса бузғунчилик-фасодни севмайди” деган оят тушунчаси исломнинг террорга бўлган ўта салбий муносабатини белгилайди. Мутаассиблик, экстремизм ва террорчилик одатда бегуноҳ одамларнинг қони тўкилишига олиб келади. Қуръонда эса бундай ҳолатлар **“Бирор жонни ўлдирмаган ёки Ерда (бузғунчилик ва қароқчилик каби) фасод ишларни қилмаган инсонни ўлдирган одам худди ҳамма одамларни ўлдирган кабидир”** (“Моида”, 32) дея қатъий қораланган.

Айни пайтда, диндаги муайян қоидаларни, ўринли ёки ўринсизлигидан қатъи назар, кўр-кўрона қўллаш ва мутлақлаштиришга интилиш, ўз ғояларини тарғиб этиш ва унда ифодаланган мақсадларга эришишда тушунтириш ва ишонтиришдан кўра муросасизлик, куч ишлатиш ва зўравонликка таяниш ҳам унга хос хусусиятлардан ҳисобланади. Мутаассиблик барча даврларда турли дин, мазҳаб ва йўналишлар орасида кескинлик, низо ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабабчи бўлган.

“Соф исломдан чекинган” давлат раҳбарларини жисмонан йўқ қилиш ва исломда “ширк” (бутпарастлик)ка барҳам беришга даъво қилиш исломни ўзига байроқ қилиб олган мутаассиб гуруҳларга хос

яна бир умумий хусусият ҳисобланади. Шу билан бирга, азиз авлиёлар хотираларига ҳурмат, қабрлари жойлашган ҳудудларни обод қилиш ва озода сақлашни ҳам бутпарастлик, деб ҳисоблаш бундай гуруҳларни бирлаштириб турувчи ғоялар сийрасига киради.

Бугунги кунда ислом байроғи остида фаолият олиб бораётган, мутаассиб гуруҳларнинг аксарияти куч ишлатиш усуллари қўллаган ҳолда қонуний ҳокимиятга қарши кураш олиб бормоқдалар. Диний таълимни ташкил этиш, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университетлар фаолиятида иштирок этиш, турли ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш, оммавий ахборот воситалари орқали тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш ва шу йўл билан ҳокимиятга эришишга ҳаракат қилишни даъво қилаётган гуруҳлар ҳам охир-оқибатда жангариларни тайёрлайдиган инкубаторга айланиб қолаётгани мутаассибликнинг зўравонликка асосланганини англашга ёрдам беради.

Мутаассиблик инсоннинг илмсизлиги ва жоҳиллигининг ҳосиласи, унинг ўзига хос шаклидир. Онги заҳарланган ва мутаассибга айланган кишилар ўзлари қилаётган ишларни тўғри деб ҳисоблаган ҳолда, ҳар қандай номақбул ишлардан ҳам бош тортмайдилар. Ваҳоланки, уларни бу йўлга бошлаган “раҳнамоларнинг” асл мақсади моҳиятан ғайриинсоний характерга эга. Зеро, Президентимиз таъкидлаганларидек “Энг ачинарлиси шундаки, бу ёвуз кимсалар ҳали онги шаклланиб улгурмаган тажрибасиз, ғўр ёшларни ўз тузоғига илинтириб, улардан ўзларининг ифлос мақсадлари йўлида фойдалан-моқдалар. Бу эса исломнинг инсонпарварлик ғояларини обрўсизлантиришга олиб келмоқда”.

Ҳар қандай жамият учун, қандай шаклда чиқишидан қатъи назар, мутаассибликнинг таҳдиди ақидапарастликка асосланган ғояларни ёйиш орқали давлатга, унинг раҳбарларига бўлган ишончни йўққа чиқаришга уринишда намоён бўлишини алоҳида қайд этиш лозим. Бунда диний асосда қарама-қаршилиқни ва унинг оқибати сифатида ижтимоий парокандаликни юзага келтириш ғараз мақсадларга эришишнинг асосий шарт деб қаралади.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият ҳисобланган бугунги кунда кишиларнинг виждон эркинлиги билан боғлиқ ҳуқуқлари бузилаётгани ҳақида айюҳаннос солиш орқали конкрет мамлакатларнинг халқаро обрўсига путур етказишга уриниш ҳам мутаассиб гуруҳлар стратегиясининг таркибий қисми ҳисобланади.

Диний мутаассиблик давлатлараро муносабатларда чигалликлар, ўзаро тушунмовчиликларни келтириб чиқаришга замин яратиши билан ҳам хавфлидир. Кўп конфессиялилиқ шароитида ақидапарастлик ғоялари ривож ва унга асосланган ҳаракатларнинг кучайиши цивилизациялараро қарама-қаршилиқни кучайтиришга йўл очиши мумкинлигини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Глобаллашув шароитида, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган бир пайтда мутаассиб гуруҳлар ўз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интилмоқдалар. Кейинги вақтларда рўй бераётган террорчилик ҳаракатлари бу ҳодисанинг нафақат инсониятнинг бугунги куни, балки истиқболи учун ҳам реал таҳдидга айланганини кўрсатади.

Саволлар

1. Бағрикенглик ва диний бағрикенглик деганда нимани тушунаси?
2. Ўзбекистондаги диний конфессиялар фаолияти
3. Диний бағрикенглик бўйича тузилган халқаро келишувлар

Мустақил иш мавзулари

1. Диний бағрикенгликнинг тарихий илдизлари
2. Бағрикенглик тушунчасини ёшлар онгига сингдириш услублари
3. Мутаассибликнинг зарарли жиҳатлари

Қўшимча адабиётлар

1. Бағрикенглик-барқарорлик ва тараққиёт омили.-Т.: Тошкент ислом университети, 2007.
2. Абдуллажонов О. Диний ақидапарастликнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши.- Т.: Академия, 2000.
3. Раджапова М. Диний экстремизм ва террорчилик. - Т.: 2000.
4. Бағрикенглик-барқарорлик ва тараққиёт омили.-Т.: Тошкент ислом университети, 2007.

8-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА ДИНИЙ ТАШКИЛОТЛАР

8.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси томонидан виждон эркинлигининг кафолатланиши

Таянч иборалар: Виждон эркинлиги, диний ташкилотлар, диний секта, миссионерлик.

Давлатимизнинг виждон эркинлигига муносабати – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “*Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга*”, - деган қоидада ўзининг аниқ ҳуқуқий-қонуний ифодасини топган. Демак, “виждон эркинлиги” деган тушунчанинг мазмун-моҳияти хоҳлаган динга эътиқод қилиш ҳуқуқидан ташқари, ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ихтиёрини ҳам қамраб олади. Ҳар бир фуқаро ҳақли бўлган бундай ҳуқуқнинг бузилмаслиги учун мазкур модда “диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди” деган муҳим қоида билан тўлдирилган. Бунинг замирида виждон эркинлигига нисбатан ҳар қандай таҳдидни бартараф этиш истаги ётади.

Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар масаласи ижтимоий ҳаётда ҳар доим муҳим ва мураккаб масала бўлиб келган. Бинобарин, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби катта ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий тушунчалар ётади. Виждон эркинлиги кишиларнинг руҳий оламига, унинг соғлом ва баркамоллигига бевосита таъсир кўрсатади. Шу боис бу масаланинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва бажарадиган вазифалари ғоят муҳим. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг уставидан тортиб барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мамлакатларнинг конституция ва қонунларида виждон эркинлиги ўз ифодасини топган. 1948 йилда қабул қилинган инсон ҳуқуқлари умумий Декларациясига мувофиқ ҳар бир инсон фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини, ўз дини ёки эътиқодига ўзича, шунингдек, бошқалар билан биргаликда

амал қилиш кафолатини, ибодат қилишда ва диний маросимларда якка тартибда ёки одамлар орасида бирга қатнашиш эркинлигини ўз ичига олади.

XXI аср бошида давлатлар ҳамкорлиги борасида фаолият кўрсатаётган ташкилотларнинг сони 1000 дан ортиб кетди. Улардан 300 таси ҳукуматлараро ташкилотлардир. Халқаро ташкилотлар орасида энг нуфузлиси ва йириги Бирлашган Миллатлар Ташкилотидир (БМТ). БМТнинг 1945 йили қабул қилинган Уставида ўзаро бағрикенглик руҳида яхши қўшничилик кайфиятида яшаш, халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда ҳамжиҳат бўлиб, ҳаракат қилиш асосий мақсадлардан бири, деб эълон қилинди.

БМТ тизимида Фан, таълим ва маданият соҳасида ихтисослашган ташкилот (ЮНЕСКО) мавжуд. Ушбу ташкилот томонидан ҳозирга қадар ишлаб чиқилган 70 дан ортиқ халқаро ҳужжат, конвенция, келишув ва протоколлар қаторида 1995 йил 16 ноябрда қабул қилинган “Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси” алоҳида ўринга эга эканини таъкидлаш зарур.

Декларацияда ирқи, жинси, келиб чиқиши, тили, динидан қатъи назар, бағрикенгликни тарғиб этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига ҳурмат билан қараш каби мажбуриятлар акс этган.

1998 йил 6 ноябрда Тошкентда ўтказилган ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 155-сессиясида “Тинчлик маданияти ва ЮНЕСКОнинг аъзо давлатларидаги фаолияти” Декларацияси қабул қилинди. ЮНЕСКОнинг “Тинчлик маданияти” концепцияси БМТ томонидан маъқулланиб, 2000 йил “Халқаро тинчлик маданияти йили”, 2001 йил эса “Халқаро маданиятлараро мулоқот йили”, деб эълон қилинди.

1995 йилда, шунингдек, ЮНЕСКОнинг “Динлараро ва маданиятлараро мулоқот” Дастури қабул қилинди. У диний урф-одатлар ва ўзига хос маданий қадриятлар, уларнинг дунё маданиятида тутган ўрнини ёритишга хизмат қилади. Дастур доирасида Работ (1995, 1998), Мальта (1997), Тошкент (2000) шаҳарларида динлараро мулоқот мавзусида халқаро анжуманлар ўтказилди.

2000 йил 13-15 сентябрда Тошкентда ўтган динлараро мулоқот ЮНЕСКО Конгресси Марказий Осиёдаги маданий, диний ва этник хилма-хилликни муҳокама қилди. Унда 40 га яқин давлатдан 80 дан ортиқ турли дин ва конфессияларга мансуб вакиллар, йирик мутахассислар иштирок этди. Конгрессдан сўнг 18 сентябрда Бухоро шаҳрида “Тасаввуф ва динлараро мулоқот” мавзусида халқаро симпозиум бўлиб ўтди. Унда “тасаввуф”га бағрикенгликни тарғиб

этувчи, тинчликка чақирувчи ислом динининг ноёб, ўзига хос кўриниши, деган таъриф берилди. Шунингдек, 2001 йил сентябрда Тошкентда ўтган Осиё – Тинч океани минтақаси ЮНЕСКО “Бағрикенглик тармоғи”нинг иккинчи йиғилишида бағрикенглик тамойиллари ўзбек халқининг урф одатлари билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланди.

Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) томонидан Тошкентнинг ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши муносабати билан 2007 йил 14-15 августда Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида “Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси” мавзуида бўлиб ўтган халқаро конференцияда ҳам мамлакатимизнинг жамиятда бағрикенглик маданиятини камол топтириш йўлидаги ютуқлари яна бир бор эътироф этилди.

Анжуманда 30 дан ортиқ давлатлардан келган меҳмонлар, жумладан, Ислом конференцияси ташкилоти, Араб давлатлари лигаси, ЮНЕСКО вакиллари, шунингдек, 100 дан зиёд давлат ва жамоат арбоблари, таниқли диний уламолар иштирок этди. Анжуман қатнашчиларининг яқдил фикрича, ўзбек халқи ўз даҳоларининг хизмати билан ислом маданияти ва фани тараққиётига, ислом цивилизациясини ривожлатириш орқали бутун дунё цивилизацияси равнақига ҳам улкан ҳисса қўшган. Бугунги кунда ҳам мамлакатимиз бой тарихий, илмий-маърифий ва маданий меросни ўрганиш, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва тарғиб этиш, маърифатли ислом ғояларини ёйиш ҳамда диний бағрикенгликни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда бутун дунёга ўрнатилган бўлмоқда.

Тарихан дин давлат ва унинг ҳуқуқий тизими ривожланишига жуда жиддий таъсир ўтказиб келган. Бугунги кунда диний – ҳуқуқий таълимотларнинг давлат ва ҳуқуқ ривожланишига, виждон ва эътиқод эркинлиги амалга оширилишига таъсири қуйидаги халқаро – ҳуқуқий шаклларда намоён бўлади:

- фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигининг ҳамда дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситилишларга йўл қўймасликнинг конституциявий ва ҳуқуқий кафолатлари. Давлатлар томонидан қабул қилинган конституциялар ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган асосий қоидалар инсон ҳуқуқларини таъминлашда фавқулодда муҳим аҳамиятга эга. Зеро, айнан улар давлат органлари аралашувидан холи бўлган шахс ва жамоа эркинлиги, жумладан, фикрлаш, виждон, дин

ва эътиқод эркинлиги каби асосий тамойилларга тааллуқли соҳани яратади;

- миллий конституциялар ва қонунчилик доирасида фикрлаш, виждон, дин ва эътиқод эркинлигининг ҳуқуқий кафолатлари;

- дин ва эътиқод асосида тоқатсизлик ва камситишларнинг олдини олишга қаратилган ва бундай ҳаракатлар содир этилганда тегишли жавобгарликни назарда тутадиган жиноят қонунчилиги;

- шахснинг ўз хоҳишига кўра динга ёки эътиқодга эга бўлиш эркинлигини камситувчи, мажбурлашни тақиқловчи конституциявий ва ҳуқуқий қоидалар;

- боланинг дин ёки эътиқод билан боғлиқ соҳада таълим олиш ҳуқуқига тааллуқли конституциявий ва қонунчилик қоидалари;

- динга эътиқод қилиш ёки эътиқодни эркин ифодалашга оид конституциявий ва ҳуқуқий кафолатлар ҳамда бу эркинликка нисбатан чекловлар;

- дин ёки эътиқод билан боғлиқ маросимларни бажариш ёки шу сабаб билан тўпланиш, шу мақсад учун жойлар ташкил этиш, уларни сақлаш;

- тегишли хайрия ва инсонпарварлик ташкилотларини тузиш ҳамда уларнинг фаолиятини йўлга қўйиш;

- диний маросимлар ёки урф-одатлар ёхуд эътиқод билан боғлиқ ахборот материалларини яратиш, чоп этиш ва тарқатиш;

- дин ёки эътиқод билан боғлиқ таълимни бундай мақсад учун мос бўлган жойларда олиб бориш;

- алоҳида шахслар ва ташкилотлардан кўнгилли молиявий ёрдам ҳамда бошқа эҳсонларни сўраш ва қабул қилиш;

- у ёки бу дин ёки эътиқод эҳтиёжлари ва меъёрларига мос равишда тегишли раҳбарларни тайёрлаш, тайинлаш, сайлаш ёки ворислик асосида тайинлаш;

- дин ёки эътиқод қоидаларига мувофиқ равишда дам олиш кунларига риоя этиш, байрамларни нишонлаш, маросимларни бажариш;

- миллий ва халқаро даражада дин ва эътиқод соҳасида алоҳида шахслар ва жамоалар билан алоқалар ўрнатиш;

- дин ва эътиқод субъектларига тааллуқли ҳуқуқ ва эркинликлар билан боғлиқ конституциявий ва ҳуқуқий қоидалар.

Бундан ташқари бу масала яна бир мураккаб ҳодиса – турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат билан дин, диний ташкилотлар билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг

амалда ҳуқуқий таъминланишини ҳам назарда тутати. Зеро, одамлар доим турли дунёқараш ва эътиқод билан яшаганлар ва яшайдилар. Ҳар кимнинг ўз ички дунёси, ўз эътиқоди бўлади.

Виждон эркинлиги қандайдир бир мавҳум тушунча эмас, у маълум ижтимоий вазиятда албатта намоён бўлади. Шунинг учун уни конкрет тарихий, ижтимоий шароитсиз, объектив ва субъектив омилларсиз тасаввур қилиш қийин. Бундан ташқари “виждон эркинлиги” тушунчасини илмий талқин қилишда миллий, мафкуравий ва маданий омилларни ҳам албатта назарда тутиш керак.

Шу жиҳатдан 1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида ҳар бир фуқаро учун виждон эркинлиги ҳуқуқининг кафолатланиши табиий ҳолдир. Яна бир муҳим томони – кейинги йилларда давлат билан диний ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда салмоқли ўзгаришлар содир бўлмоқда. Диннинг жамиятдаги ўрни тикланмоқда. Диний уюшма ва ташкилотларнинг фаолият кўрсатишларига имконият яратилмоқда. қатор тарихий обидалар диний ташкилотлар ихтиёрига ўтказилди, янги масжидлар очилмоқда. Диний ташкилотларнинг халқаро алоқалари кун сайин кенгайиб бормоқда.

8.2. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тузиш шартлари

Таянч иборалар: диний ташкилот, руҳоний, масжид, черков, синагога

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида аниқ-тиниқ белгилаб қўйилган давлат ва жамият қурилишининг бош мақсадлардан бири - инсон фаровонлиги таъминланган, ижтимоий адолат ва қонунийлик устуворлик қиладиган, барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенглигига асосланган жамиятни барпо этишдир. Бу, энг аввало, юксак маънавият ва ҳурфикрлиликка асосланган, виждон эркинлиги амалда барқарор бўлган жамиятни барпо этиш демакдир. Бундай жамиятни қуриш эса, биринчи навбатда, кенг маънодаги виждон эркинлиги, жумладан, диний

эътиқод эркинлигини таъминлашни тақозо этади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ушбу ҳаётий масалага умумэътироф этилган демократик тамойиллардан келиб чиқиб ёндашилган.

Том маънодаги виждон эркинлиги ҳуқуқини кафолатлаш ва амалда таъминлаш учун Ўзбекистонда тўлақонли ҳуқуқий тизим яратилган. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳририга (1998 йил, 1 май) кўра, “виждон эркинлиги” фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган конституциявий ҳуқуқидир. Шу маънода, ҳуқуқий категория сифатида – виждон эркинлиги, бир томондан, эътиқод эркинлигини, иккинчи томондан эса, ҳеч бир динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқини ифода этади.

Ахлоқий нуқтаи назардан виждон эркинлиги – бу муайян инсоннинг фикрлаш тарзи ва шахсий маънавий эътиқодига мос хатти-ҳаракат қилиш ҳуқуқидир. Дунёнинг турли-туман мамлакатларида, узоқ тарихий даврлар давомида, оламнинг яратилиши ва ривожланиши, кўпинча, диний тасаввурларга асосланган тарзда изоҳлаб келингани яхши маълум. Бироқ илм-фан тараққиёти мазкур ҳодисаларнинг дунёвийликка асосланган тушуниш тамойилини тадрижий равишда кучайтириб борган. Ҳар бир шахс эркин фикрлаш ва қонун доирасида ҳаракат қилиш имкониятига эга бўлиши натижасида умумий тараққиёт жадаллашган.

Шундай қилиб, виждон эркинлиги уч жиҳатни англатадиган ҳуқуқий категорияга айланиб қолди:

Биринчиси - муайян шахс худога ишониши, хоҳлаган динига эътиқод қилиши мумкин.

Иккинчиси - худога ва динга ишонмаслиги, уларга нисбатан бетараф бўлиши мумкин.

Учинчиси - даҳрий, яъни ҳеч бир динга эътиқод қилмайгина қолмасдан, балки уларни инкор этиши мумкин.

“Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳар бир фуқарога санаб ўтилган уч имкониятдан хоҳлаганини, ҳеч қандай тазйиқларсиз, онгли равишда танлаб олишни кафолатлайди.

Мустақиллик йилларида виждон эркинлиги принципларини тиклаш ва унга оғишмай амал қилиш давр, кундалик ҳаёт талаби ва заруриятига айланиб қолди. 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси

Олий Мажлиси “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” ги қонунни қабул қилди. 1998 йилда бу қонуннинг янги таҳрири қабул қилиниб, 15 май куни матбуотда эълон қилинди ва шу кундан эътиборан кучга кирди.

Мазкур қонун 23 моддадан иборат. Унинг 1-моддасида ушбу қонуннинг мақсади нималардан иборат эканлиги очик ва равшан баён этилган: “Ушбу қонуннинг мақсади ҳар бир шахснинг виждон эркинлиги ва диний эътиқод ҳуқуқини, динга муносабатидан қатъи назар, фуқароларнинг тенглигини таъминлаш, шунингдек, диний ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиб туришдан иборат”.

қонуннинг 3-моддаси виждон эркинлиги ҳуқуқи ҳақида бўлиб, унда ҳар бир фуқаро динга муносабатини ўзи мустақил аниқлаши, у ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга эканлиги ва бу ҳуқуқ эса Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси томонидан кафолатланажаги таъкидланди.

4-моддада фуқароларнинг динга муносабатларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилиги ҳақида сўз боради. Расмий ҳужжатларда фуқаронинг динга муносабати кўрсатилишига йўл қўйилмаслиги таъкидланади.

Виждон эркинлиги ҳақидаги қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикасида дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилганлиги кўрсатилган. Бу дегани давлат диний масалалар билан шуғулланмайди, диний ташкилот ва диний бошқарма ишларига аралашмайди. Дин ва диний ташкилотлар ҳам давлат ишларига аралашмаслиги лозим. Лекин диний ташкилотлар жамоат ишларида иштирок этиш ҳуқуқига эгалар.

Шунингдек, мазкур моддада давлат турли диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлаши, конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга, хусусан, бир диний конфессиядаги диндорни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатларга, миссионерликка йўл қўймаслиги таъкидланган.

Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар. Диний ташкилотларга Ўзбекистон Республикасида диний характерга эга бўлган партиялар тузиш, республикадан ташқаридаги диний партияларнинг бўлим ёки филиалларини очиш ман этилади.

Диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий

негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмалар тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка кўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг бундай фаолиятлари тақиқланади.

Фуқаролар динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, таълимнинг хилма-хил турлари ва даражаларини эгаллаши мумкин. қонуннинг 9-моддасида кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари руҳонийларни ва ўзларига зарур бўлган диний ходимларни тайёрлаш учун диний ўқув юртлари тузишга ҳақли. Диний ўқув юртлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилиб, тегишли лицензия олганидан кейин фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Олий ва ўрта диний ўқув юртларида таълим олиш учун фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонунига мувофиқ умумий мажбурий ўрта таълим олганидан кейин қабул қилинади.

Диний таълим берувчилар махсус диний маълумоти бор кишилар бўлиб, болаларни ўқитиш учун диний бошқарманинг ёки марказнинг рухсатномасига эга бўлиши керак. Хусусий диний таълим беришга йўл қўйилмайди. Бу қонун-қоидаларни бузганлар қонун олдида жавобгардирлар.

Диний ташкилотлар диний таълим олиш учун фуқароларни чет элга юборишлари ва чет эл фуқароларини таълим олиш учун қабул қилишлари мумкин.

Диний ташкилот – бу маълум динга ишонувчилар ва уларнинг жамоаларининг уюшмасидир (масжид, черков, синагога, диний ўқув юртлари ва ҳ.к.). Уни ташкил этиш учун унга бир хил эътиқодга эга бўлган камида 100 киши аъзо бўлиши керак. Ўзбекистон Республикасининг ҳар қандай фуқароси 18 ёшга тўлганидан кейин маълум диний жамиятга аъзо бўлиши мумкин.

Диний ташкилотлар ўз мулкларига эга бўладилар. Бинолар, дин билан боғлиқ буюмлар, ишлаб чиқариш ва хайрия ишларига мўлжалланган иншоотлар, пул маблағлари ҳамда диний ташкилотлар фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган бошқа мол-мулк диний ташкилотларнинг мулки ҳисобланади. Диний ташкилотларга

тушадиган молиявий ва мулкӣ хайриялардан, шунингдек, фуқаролардан тушган маблағлардан давлат солиғи ундирилмайди.

Ибодат, диний расм-русум ва маросимлар ўтказиш маҳаллий ҳокимият томонидан тақиқланмайди. қонуннинг 3-моддасида кўрсатилишича, динга эътиқод қилиш ёки ўзга эътиқодлар эркинлиги миллий хавфсизликни ва жамоат тартибини, бошқа фуқароларнинг ҳаёти, саломатлиги, ахлоқи, ҳуқуқи ва эркинлигини таъминлаш учун зарур бўлган даражадагина чекланиши мумкин.

Диний ташкилотлар фуқароларни ишга олишга ҳақлидирлар. Улар давлат, жамоат корхоналари ва ташкилотларининг ишчи-хизматчилари билан барабар солиқ тўлайдилар, ижтимоий таъминланиш ва суғурта қилиш хизматларидан фойдаланадилар. Умумий асосда нафақа олиш ҳуқуқига эгалар.

Қонуннинг охириги 23-моддасида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунни бузган кишилар қонун олдида жавоб беришлари кўрсатилган.

Конституцияда ҳурфикрлилик, виждон ва диний эътиқод эркинлиги масалаларига катта эътибор берилган. Унда диннинг тарбиявий аҳамиятига янада кўпроқ эътибор берилиши лозимлиги кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Унинг ҳудудида 15 та диний конфессия вакиллари истиқомат қиладилар. Юқоридаги қонунда келтирилганидек, улар Конституция олдида ҳуқуқ ва мажбурият юзасидан тенгдирлар. Конституциянинг 12-моддасида таъкидланишича, ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Шунга кўра ҳеч қандай конфессия бошқаларидан устун деб қаралиши ёки уларга ўз таъсирини ўтказишга интилиши мумкин эмас.

8.3. Диний экстремизм ва фундаментализм

Таянч иборалар: фундаментализм, диний фанатизм, диний терроризм, диний экстремизм

Диний экстремизм – муайян диний конфессия ва ташкилотлардаги ашаддий мутаассиб, фанатик унсурларнинг

фаолияти мафкураси. Фанатизм ўз ақидасининг шак-шубҳасиз тўғрилигига ишониб, бошқа фирқа ва мазҳабларни бутунлай рад этган ҳолда уларни тан олмаслик, балки уларни диний асосларни бузишда айблаб, уларга қарши уруш очишга чақирадиган омиллардандир. Диний фанатизм диний экстремизм ва терроризмга замин тайёрлайди.

Фундаментализм — маълум дин вужудга келган илк даврига қайтиш ва бу йўл билан замонанинг барча муаммоларини ҳал қилиш мумкин деган фикрни илгари сурувчиларнинг йўналиши. Диний фундаментализм — ақиданинг ўзгармаслигини ҳимоя қиладиган, ваҳй ва мўъжизаларнинг муқаддас китоблардаги баёнининг ҳарфий талқини тарафдори, уларнинг ҳар қандай мажозий талқинига мурасасиз, сўзма-сўз талқинга асосланган эътиқодни ақлга таянган мантикий далиллардан устун қўядиган, муайян диний эътиқод шаклланишининг бошланғич даврида белгиланган барча йўл-йўриқларни қатъий ва оғишмай бажарилишини талаб қиладиган диний оқимларни ифодалашда қўлланиладиган истилоҳдир.

Фундаментализм ибораси илк бор I Жаҳон уруши арафасида вужудга келган протестантизмдаги ортодоксал оқимларни ифодалаш учун ишлатилган. Бу оқим 1910 йилдан кейин шу ном билан атала бошлаган. Фундаменталистлар христианликнинг анъанавий ақидаларига, айниқса, Библиянинг мутлақ мукамаллигига ишонишни мустаҳкамлашни, уни сўзма-сўз шарҳлашга қатъий риоя қилишни талаб қилдилар. Бу оқим кейинчалик Америкада кенг тарқалиб, 1919 йили Филадельфияда Жаҳон христиан фундаменталистлари ассоциациясига асос солинди.

Асримизнинг 70-йилларидан бошлаб эса бу сўз исломга нисбатан қўлланила бошланди. Ислом фундаментализми замонавий исломдаги уч йўналишдан биридир (қолган иккитаси — традиционализм ва модернизм). Ислом фундаментализмининг асосий ғояси — “соф ислом” принципларига қайтиш, мақсади “исломий тараққиёт” йўлини жорий этишдир.

XX асрнинг 80-90-йилларида бутун дунёда диний омилнинг фаоллашуви собиқ советлардан кейинги маконда ҳам ўз аксини топди. Бу давр жамият тараққиётида, бир жиҳатдан, диний эътиқоднинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги табиий мавқеи тикланаётган, иккинчи томондан, мазкур асосда айрим мафкуравий зиддиятлар туғилиши вақти бўлди.

Асосий қонунимизда яна шу нарса қатъий қилиб белгилаб қўйилганки, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, Республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади (57-модда).

Ўрта Осиёдаги республикалар ўз мустақиллигига эришиши ва унинг мустаҳкамланиши даврида “ислом омили”, “ислом уйғониши”, “қайта исломлашиш”, “ислом феномени” каби иборалар тобора кўпроқ ишлатилиб, бу ҳол уларнинг беқиёс фаоллашувини ўзида акс эттирди. Бунга сабаб собиқ совет давлатининг мафкуравий тасаввурлари ва қадриятларининг емирилиб, муайян вақт давомида ҳосил бўлган маънавий бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи бўлди. Коммунистик мафкуранинг маънавий жихатдан қашшоқ бўлиб, ўзига хос мутаассиблиги ва муайян миллатлар манфаатларига қарши қаратилганлиги шўро ҳокимиятидан кейин бу ҳудудда диний фундаментализм учун қулай шароит туғдирди.

Собиқ Иттифокдаги ҳукмрон партиянинг намояндалари диний жамоаларни халқларнинг ақл-идрокини эгаллаш учун курашда ўзларининг рақиби деб ҳисоблаши диннинг чекиниши ва ҳатто унинг муайян маънодаги муҳолиф кучга айланишига олиб келди. Диннинг доимий таъқиб остида бўлиб келгани, ислом дини энг салоҳиятли уламоларининг қатағон қилиниши, минглаб масжид ва мадрасаларнинг бузиб ташланиши диний таассубни йўқотишга эмас, балки унинг илдизларини озиқлантирувчи хатарли омилларнинг кучайишига олиб келди. Миллатлар орасида ўзликни англаш туйғуси, этник жихатдан насл-насабини излашга интилиш кучайди.

Ўзбекистонга нисбатан ислом фундаментализмининг таҳдиди ақидапарастликни ёйиш, бу йўл билан мусулмонларнинг ислохотчи давлатга ишончини йўқотишга уринишда ўзини намоён этмоқда. Бундай гуруҳлар мустаҳкамланиб бораётган умуммиллий бирдамлик ва ҳамжихатлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликка раҳна солишга ҳаракат қилмоқдалар. Демократия ва дунёвий давлат тушунчаларини, эътиқод эркинлигига асосланган кўп конфессияли дунёвий жамиятни обрўсизлантиришга йўналтирилган саъй-ҳаракатларни амалга оширмоқдалар.

Президентимиз таъкидлаганидек, “энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган.

Саволлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида диний эътиқод эркинлигига қандай муносабат билдирилган?
2. Диний эътиқод эркинлиги ҳақида Конституциянинг қайси моддасида сўз юритилади?
3. “Диний ташкилотлар” деганда нималар назарда тутилади?
4. Диний секталарнинг сиёсий фаолиятига таъриф беринг?
5. Турли конфессиялар орасида низо чиқмаслиги учун давлат қандай тадбирларни қўллайди?
6. Экстремистик гуруҳларнинг мақсадлари нималардан иборат?

Мустақил иш мавзулари

1. Ўзбекистонда Виждон эркинлиги ва диний ташкилот тўғрисида қабул қилинган қонунни ўзига хос омиллари
2. Ноанъанавий диний ташкилотлар ва уларнинг фаолиятлари

Қўшимча адабиётлар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. 8-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2002.
4. Каримов И.А. Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. - Т.: Ўзбекистон, 2003.
5. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2004.
6. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2005.
7. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари – олий қадрият. 14-ижд. – Т.: Ўзбекистон, 2006.

8. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. 15-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2007.

9. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2008.

10. Абдуллажонов О. Диний ақидапарастликнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши.– Т.: Академия, 2000.

11. Абдуллатиф қори Ҳошимжон қори ўғли. Залолатга кетманг! Ҳизбут таҳрир фитнасидан огоҳ бўлинг. - Т.: -Мовароуннаҳр, 2003.

12. Бағрикенглик-барқарорлик ва тараққиёт омили.- Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.

13. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). – Т.: “Тошкент ислом универстети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007.

14. Ёшларни бузғунчи ғоялардан асраш: Муаммо ва ечимлар. Т.: Зарқалам, 2006.

15. Ирисов Б. Дин, ақидапарастлик ва таҳдид. - Т.: Маънавият, 2000.

16. Ислом. Энциклопедия.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

17. Каримов А. Дунёвийлик даҳрийлик эмас ёхуд “Ҳизбут-таҳрир”нинг даъволари хусусида мулоҳазалар. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2005.